

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 69 (2021): 115-139

Geliş/Received: 26.04.2021

Kabul/Accepted: 08.11.2021

DOI: 10.46955/ankuayd.1028330

(Araştırma Makalesi/Research Article)

SÖMÜRGEÇİLİĞİN TARİHSEL SEYRİ VE XIX. YÜZYILDA İNGİLİZ SÖMÜRGEÇİLİĞİNİN KODLARI

THE HISTORICAL COURSE OF COLONIALISM AND THE CODES OF BRITISH COLONIALISM IN 19th CENTURY

BENGÜL BOLAT*

RATİP AYAZ**

ÖZ

Başlangıçta ruhsatlı korsanları ile İspanyol kâşiflerin hazine gemilerini yağmalamakla yetinen İngiltere, Coğrafi Keşifler'e diğer Avrupalı güçlerden daha geç başlamasına rağmen, Sanayi İnkılabı'nı başlatan ilk ülke olarak avantaj kazanmış, kısa zamanda rakipleri ile arasındaki farkı kapatmış ve dünyanın en büyük sömürge imparatorluğunu kurmuştur. Amerika'daki sömürgelerini kaybetmesinin hemen sonrasında ilgisini Hindistan'a çeviren İngiltere, bir yandan da Mısır, Suriye, Irak ve Anadolu başta olmak üzere Osmanlı coğrafyası ile siyasi, ekonomik ve kültürel temelli ilişkilerini hızla artırmıştır. XIX. yüzyıl İngiltere'nin sömürgecilik konusunda zirvede olduğu bir zaman dilimidir. İspanya, Fransa ve Hollanda gibi rakipleriyle kıyaslandığında İngiliz sömürgeciliğinin daha etkin ve uzun süreli olmasının nedeni; askeri, diplomatik, ideolojik, iktisadi ve dini fonksiyonları içeren bir dizi kodlardan oluşmasıdır. Stratejik güvenliği ve Londra'dan Bombay'a kadar uzanan lojistik hattı korumak için muazzam bir donanma gücü bu kodların askeri ayağını oluştururken, konsoloslukların çalışmaları diplomatik alanın, Doğu Hindistan Şirketi gibi kurumsal yapıların faaliyetleri ise iktisadi alanın kodlarını oluşturmaktadır. Oryantalist bakış açısının tüm sömürgecilik faaliyetlerine rehberlik yapması ideolojik kodları, sömürgelerde kalıcılığı sağlayan en etkin unsurlardan biri olan misyonerlik faaliyetleri ise dini kodları içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafi Keşifler, Doğu Hindistan Şirketi, Misyonerlik, Oryantalizm, Sanayi İnkılabı, Sömürgecilik.

ABSTRACT

Although England, which was contented with looting the treasure ships of Spanish explorers with its licensed pirates at the beginning, started Geographical Discoveries later than other European powers, it gained advantage as the first country to initiate the Industrial Revolution, closed the gap between its rivals in a short time and established the largest colonial empire in the world.

England, which turned its attention to India immediately after losing its colonies in America, rapidly increased its political, economic and cultural relations with the Ottoman geography, especially Egypt, Syria, Iraq and Anatolia.

The 19th century is a time when England was at the peak of colonialism. England compared to its rivals such as Spain, France and the Netherlands. The reason why British colonialism is more effective and long-lasting is that it consists of a series of codes including military, diplomatic, ideological, economic and religious functions.

Keywords: Colonialism, East Indian Company, Geographical Discoveries, Industrial Revolution, Missionary, Orientalism.

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, bbolat@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6269-5192.

** MEB Öğretmen, ratipayaz@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7646-7705.

Extended Abstract

The desire for exploration and conquest, which has been maintained by mankind since the earliest ages of history, has increasingly continued after the geographical discoveries. In the New Age, European nations took the place of the powers that were effective in the seas, such as Phoenician and Ancient Greek civilizations of the first age. Portugal founded Europe's first colonial empire in the 19th century. Portugal's biggest rival was Spain. Geographical discoveries that started under the leadership of these two powers; It is among the most important historical developments of the New Age with its political, economic, religious and human consequences. This situation brought with it developments such as military and demographic expansion politically, capturing all kinds of resources economically, and slavery and massacre of indigenous peoples in humanitarian terms. Ancient cultures have been destroyed, and the cultural and religious identity of the dominant power has been imposed on the indigenous people. Increasing colonial activities facilitated the dissolution of the target countries not only in the material sense, but also in the religious and cultural field, and their evolution in favor of the dominant power over time.

At first, England, who was content with looting the treasure ships of Spanish explorers with licensed pirates, defeated the Spanish navy known as the "invincible armada" in 1588, accelerated its colonial activities and started to settle in the north of the American continent. These people, who migrated to the new continent due to religious, political and economic difficulties in Britain and with the dream of a free life, preserved their family integrity and separated from other colonial elements. Although England started its colonial activities later than its competitors, it closed the gap with the Industrial Revolution and established the largest colonial empire in the world. The British generally used the technology acquired after the developing industry to obtain colonies more easily. This situation has created a systematic cycle of knowledge-capital-profit and power relations. Specialized staff in the financial field, companies with extensive privileges and trade networks, private insurances that cover the risks that may arise, and a highly developed money and banking system have been the guarantees of the smooth operation of this cycle.

Being able to dominate the colonial geography, which reached nearly one hundred and forty times more than the British Isles, required an elegant diplomacy and clever politics as well as strong transportation and communication. Tough military interventions were made to the problems that could not be solved by diplomacy, as seen in the Opium Wars with China and the occupation of Sudan. In the 19th century, the Ottoman geography on the one hand and India on the other became the focal point of the British interest. Especially India was of vital importance for England, almost all of the politics of the 19th century was shaped by India and the sea routes reaching India. Compared to its rivals such as Spain, France and the Netherlands, British colonialism is more effective and permanent. The administration policy, which was created with a series of codes including military, diplomatic, ideological, economic and religious functions, ensured that colonial activities functioned almost perfectly. An enormous navy power created for the protection of strategic security and the logistics line from London to Mumbai constitutes the military pillar of these codes. In addition, the activities of consulates constitute the codes of the diplomatic field, and the activities of institutional structures such as the East India Company, whose establishment dates back to the 1600s, constitute the codes of the economic field. The orientalist point of view, which is intellectually nourished by colonialism, includes ideological codes, while missionary activities, one of the most effective elements that ensure permanence in the colonies, include religious codes. These codes are also an indication that victories/achievements are not achieved only through wars. With these codes working in harmony, England became the most profitable country from the First World War, and it continued to hold a large part of its former colonies under the name of newly established mandate governments. After World War II, colonial empires began to collapse all over the world. Britain tried to catch up with the organization called the Commonwealth of Nations, which it lost in the war. He currently leads the community, which currently has 54 members, and thus, directly/indirectly, about a third of the world's population. It dominates a significant economic power and a wide geography.

In the study, it is aimed to draw attention to the colonial framework of England and the issues on which the functioning of this logic is based. In the 19th century, England struggled primarily to seize/hold strategic points and important waterways in terms of the security of the Indian maritime route. Since this struggle generally took place in the Ottoman geography, the course of British colonialism policies in the Ottoman geography constitutes a serious weight in the study. In order to be clearly understood the colonial behavior of England, the practices of other colonial powers of the period are also mentioned.

Giriş

Sömürgecilik, “Bir devletin kendi sınırları dışında kalan, genelde deniz aşırı toprakları askeri güç kullanmak başta olmak üzere çeşitli yollarla ele geçirmesi ve orada hâkimiyet kurup yerli toplumlar üzerinde siyasi, iktisadi ve kültürel alanlarda üstünlük sağlayarak, bu toprakların her türlü imkânlarını kendi menfaati için yağmalaması”¹ olarak tanımlanabilir.

Tarihte coğrafi genişleme arzusunda bulunan her siyasal yapının, kendini rakiplerinden güçlü hissettiğinde birinci aşamada yakın çevresinde ikinci aşamada ise daha uzak coğrafyalarda kendi hâkimiyetini kurmak istemesi sömürgecilik faaliyetlerini başlatmıştır. İlk Çağ uygarlıklarından Fenikeliler’in gemicilik sanatında kazandığı başarı onların ticari maksatla da olsa denizaşırı coğrafyalara ulaşmalarını ve koloniler kurmalarını sağlamıştır. Benzer bir gelişme Antik Yunan’da da görülür. Yunanlılar ise hem artan nüfuslarına yeni yaşam alanları ararken hem de ticari kaygularla kolonicilik² faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

1291 yılında Marco Polo’nun Avrupa’ya dönmesi ve uzun süren seyahatine dair verdiği bilgiler neticesinde doğunun zenginliklerine ulaşmak hevesiyle deniz aşırı yolculuklar başlamış, aynı yıl Vidali kardeşler, Atlantik’e açılmış ancak kendilerinden haber alınmamıştır. 1341’de Nicoloso da Recco, Kanarya Adaları’nı Portekiz Kralı hesabına keşfetmiş ancak adalar 1402’de İspanyollar tarafından istila edilmiş, bu durum 1483 yılına kadar sürmüştür. Portekizliler, 1415’te Fas’taki Ceuta’yı (Septe) ele geçirmiş, 1437’de ise Lizbon’a yaklaşık bin beş yüz kilometre uzaklıktaki Azor Adaları’na yerleşmişlerdir. 1454’te Papa’nın kararı ile Afrika kıyılarının Portekiz’e ait olduğu ilan edilmiştir.³

Modern anlamda ilk sömürgecilik faaliyetleri ise XV. yüzyılda Coğrafi Keşifler sırasında Portekiz ve İspanya’nın öncülüğünde başlatılmış, ilerleyen dönemde neredeyse tüm Avrupalı güçlerce adeta bir yarış haline getirilmiştir. Portekizlilerce 1471 yılında keşfedilen ve 1493’te Yahudi ve suçlu yerleşimine açılan, Gine Körfezi’nde Ekvatorun iki kilometre kuzeyinde bulunan ve 854 km² yüzölçümüne sahip olan *Sao Tome Adası*, Coğrafi Keşifler sonrasında sömürgeleştirilen ilk toprak parçası olmuştur. Adanın kaynaklarının Portekiz’e taşınmasının yanında Portekiz’de istenmeyen Yahudiler ve suçluların adaya nakliyle bozulan asayiş ve güvenliğin yeniden tesis edilmek istendiği görülmektedir. Aynı zamanda yapılacak nakillerle sömürge toprağında demografik bir unsur olarak kazanım elde edilmesi ve özellikle suçluların ucuz iş gücü olarak değerlendirilmesi düşünülmüş olmalıdır.

Deniz ticaretinde baskın bir güç olmak isteyen Portekiz,⁴ XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren iktisadi olarak Avrupa dışına açılarak özellikle Hindistan’dan gelen mallara ulaşmada Venedikli tüccarların aracılığından kurtulmayı başaran ilk ulus olmuştur. İlerleyen yıllarda İspanyollar, Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler de bu kervana katılmışlardır. Portekiz, 1472-1482 yılları arasında Kongo’ya nüfuz ederek 1491 yılında Yeni San Salvador’u kurmuştur.⁵ “Denizci” olarak anılan ancak hiç denize çıkmayan Portekiz Prensi Henry (1394-1460), keşifleri gerçekleştirebilecek, deniz yolculuklarını başlatacak gerekli koşulları hazırlamış, gemilerin açık denizlere dayanıklılığını artırmak için kadim bilgilerle çağının en ileri teknik bilgilerini buluşturmuştur. Prens Henry, Afrika’nın güneyinden dolaşarak Hristiyanlığın savunuculuğunu ve yayılmasının öncülüğünü yapan efsanevi Prester John’la buluşmayı, İslam ülkelerini arkadan çevirip onları hâkimiyet altına almayı düşünmüştür. O günkü teknik imkânlarla deniz yolculuklarında ekvatora olan uzaklığın otuz mil kadar sapma payıyla hesaplanabildiği düşünüldüğünde deniz yolculukları pek de güven vermemektedir. Henry, bu sorunu aşabilmek için ülkesinin önemli astronomlarına ve matematikçilerine beraber çalışma imkânı sunmuş, Saint-Vincent burnundaki kayalıklarda bir denizcilik enstitüsü kurarak zamanının büyük bölümünü enstitüde geçirmeye başlamıştır. Enstitüde pusula, usturlap ve saat gibi araçları geliştirmek için yoğun bir çalışma başlatılmış, rüzgârlar ve denizlerdeki akıntılar konusunda inceleme yapılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda hazırlanan tablolarla denizde ne kadar doğuya ya da batıya gidildiği hesaplanarak Afrika kıyılarının deniz yolu

¹ Ahmet Kavas, “Sömürgecilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt 37, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 394-397.

² Fenikelilerin gemileri büyük denizlere açılmaya uygun değildi. Bu nedenle sadece gündüzleri ve kıyılardan fazla uzaklaşmadan yolculuk yapabiliyorlardı. Buna rağmen Atlas Okyanusu’na açılıp Britanya ve Baltık Denizi’ne ulaşmış, Kızıldeniz’i geçip Afrika kıyılarını dolaşmayı başarmışlardır. Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012, 106-150.

³ Raimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, İstanbul: e Yayınları, 2000, 341-343.

⁴ Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi-Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13. Yüzyıl- 20. Yüzyıl*, Ankara: İmge Yayınları, 2002, 58.

⁵ Mübahat Kütükoğlu, *Balta Limanı’na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013,1.

haritaları hazırlanmıştır. Gemiler daha güçlü hale getirilmiş ve ateşli silahlarla desteklenmiş, direk sayıları artırılarak yelkenleri daha hızlı manevra yapabilecek şekilde düzenlenmiştir. 1497'de *Vasco da Gama*, doksan yedi gün süren yolculuğu sonucunda Ümit Burnu'na ulaşmış, bu yolculuğunda kendisinden on yıl önce 1487'de Ümit Burnu'na ulaşan *Bartolomeo Dias*'ın ölçümlerini içeren kayıtları kullanmıştır. Vasco da Gama Afrika'yı dolaşarak yaptığı Hindistan gezisini 1499'da tamamlamıştır. Portekiz yaklaşık on yıl sonra Umman Denizi'nde İslam filosunu yenilgiye uğratarak, Goa, Malakka, Hürmüz Adası gibi stratejik noktalarda sürekli ticaret istasyonları kurmayı başarmıştır. 1513'te Baharat Adaları'na, ulaşan Portekiz, 1545'te Japonya ile misyonerlik ve ticari ilişkileri başlatmış, 1557'de ise Çin'in kıyı bölgesindeki Makao'da sürekli bir yerleşim yeri kurmuştur. Böylece Avrupa'nın ateşli silahlar ve deniz gücüyle desteklenen ilk sömürge imparatorluğu kurulurken Portekiz yayılması Filipinlere uzanan İspanyol yayılmasıyla karşı karşıya gelmiştir.⁶

1451'de Cenova'da doğan Kristof Kolomb (*Christopher Columbus*), Portekiz'e yerleşmiş ve burada evlenmiştir. Çin'e ulaşmak için batıya doğru yolculuk yapma projesini önce Portekiz sarayına sunmuş, proje reddedilince Fransız ve İngiliz desteğini aramıştır. İspanya o dönemde dikkatini daha çok Akdeniz ve Kuzey Afrika'ya çevirmiş olmasına rağmen, Kastilya Kraliçesi İsabella, Kolomb'un 1492'deki Atlantik seferini destekleme kararı almıştır.⁷ Kolomb, İspanya adına 3 Ağustos 1492 Cuma günü sabah saat 08.00'da ilk yolculuğuna başlamış ve 12 Ekim 1492 Cuma günü Lucayes Adaları'nın (Bahama Adaları) yerli dilinde *Guanahani* denilen en küçüğüne ulaşmıştır. Guanahani Adası'na Hz. İsa'nın sıfatlarından olan "*kurtarıcı*" manasına gelen San Salvador ismini vermiştir.⁸ Kolomb'un keşifleri İspanya'yı da deniz aşırı imparatorluk kurmaya zorlamış; İspanyollar, Portekiz'in denizlerdeki üstünlüğünü dengelemek için büyük bir hevesle Amerika'nın içlerine yoğun keşifler yapmışlardır. Kilise, Hristiyanlığı yeni kıtada yaymak için misyonerler göndermiş ve sömürgeciliği tüm gücüyle desteklemiştir.⁹

Teknik yönden geri kalmış, ekonomisi büyük ölçüde tarım ve zanaata dayalı toplumların, daha ileri tekniğe sahip uluslar tarafından boyunduruk altına alınmasıyla¹⁰ modern anlamda sömürgecilik başlamıştır. Bu fark Kolomb'un günlüklerinde¹¹ açıkça belirtmektedir. İspanyollar, hazinelerini doldurmak için yeni kıtayı altın ve gümüş deposu olarak görmüşler, İspanyol fatihlerinden *Cortez*, Meksika'daki Aztek uygarlığını, *Pizarro* ise Peru'daki İnka uygarlığını yok etmiştir. Bu uygarlıkların heykel ve sanat ürünleri eritilerek paraya dönüştürülmüş, yerliler zorla ve ölesiye çalıştırılırken, 1560'ta sayıları yüz bine ulaşan Afrika kökenli köleleştirilmiş insanlar¹² çalıştırılmak üzere yeni kıtaya getirilmiştir.

Emperyalist ülkeler ekonomik zorunluluğun yanı sıra, devletlerinin siyasal etkinliğini artırmak ve stratejik güvenliğini sağlamak için Asya, Afrika ve bütün Okyanusya'da ele geçirdikleri topraklarda siyasal egemenliklerini kurmuşlardır.¹³ Bu dönemde Portekiz'in en büyük rakibi İspanya olmuş, bu iki devlet arasındaki sömürgecilik yarışı, Papa VI. Aleksandr'ın devreye girmesiyle 1494 tarihli "*Tordesillas Antlaşması*" ile sonuçlandırılmıştır. Antlaşmaya göre, Batı Afrika açıklarındaki Yeşilburun Adası'nın 370 deniz mili batısından geçen bir meridyen çizilerek, Avrupa dışında batı yarım kürede ele geçirilecek toprakların İspanya'ya, doğu yarım kürede ele geçirilecek toprakların ise Portekiz'e verilmesiyle modern sömürgecilik yolunda uluslararası ilk antlaşma¹⁴ imzalanmıştır.

⁶ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi, 1989, 269-271; Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, 30; Oral Sander, *Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918'e)*, Ankara: İmge Yayınları, 2012, 90.

⁷ David Arnold, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, Çev. Osman Bahadır, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995, 11-14.

⁸ Kristof Kolomb, *Seyir Defterleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018, 5-20.

⁹ Sander, *Siyasi Tarih*, 90.

¹⁰ Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, 18.

¹¹ Kolomb, Guanahani Adası insanların çıplak ve yoksul olduklarını, silahlarının olmadığını hatta silahın ne olduğunu dahi bilmediklerini, kendilerine gösterilen kılıçların keskin tarafından tuttukları için ellerini kestiklerini belirtmektedir. Bu insanların demirden yapılmış hiçbir eşyalarının bulunmadığını ve mızraklarının ucuna balık kılıcı taktıklarını, ada sakinlerinin bir ağaç gövdesinden tek parça oydukları kayıklarla ulaşım sağladıklarını ve kayıklar alabora olunca yanlarında taşıdıkları su kabakları ile kayıkların suyunu boşalttıklarını bildirmektedir. Kendilerine eğrilmiş pamuk yumakları, papağanlar ve bir yığın öteberiyi rasgele bir şeyler karşılığında sunduklarını ancak kendisinin gözünü dört açtığını ve bu ıvır zıvır arasında altın olup olmadığına baktığını ifade etmektedir. Kolomb, *Seyir Defterleri*, 20-23.

¹² Sander, *Siyasi Tarih*, 90-91.

¹³ Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*, İstanbul: e Yayınları, 2004, 13.

¹⁴ Kavas, "Sömürgecilik", 394; Haluk Ülman, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, Ankara: 3. Baskı, İmge Yayınları, 2002, 58.

Doğu'nun ve Batı'nın denizleri tam yüz yıl boyunca büyük oranda Portekiz ve İspanya'nın egemenliğinde kalmıştır.¹⁵ Portekizliler tarafından yapılan keşiflerde iktisadi hedeflerin ön planda olduğu bilinse de XV. yüzyılda *Gomes Eanes Zurara*'nın yazdığı "*Gine Günlüğünde*" yapılan yolculuğun nedenleri arasında; Müslümanların gücünün sınırlarını öğrenmek¹⁶ gibi siyasi ve dini nedenlerin de oldukça etkili olduğu görülmektedir. Kristof Kolomb, 1501 yılında *Öngürüler Kitabı* adını verdiği eserinde gezilerinin sonucunda bol bol altın bulmayı, bu altınla büyük bir ordu kumayı ve kutsal kent Kudüs'ü Müslüman Osmanlılardan kurtarmayı düşlemiş, Tanrı'nın kendisini bu kutsal amacı gerçekleştirmek için yarattığını¹⁷ iddia etmiştir. 1509'da Portekiz, Hint Okyanusu'nda Memlük donanmasını yok ederek Kızıldeniz'e girme ve Hz. Muhammed'in (sav) mezarına saldırma tehdidini¹⁸ öncelikle ticaret yollarının denetimini ele geçirmenin yanında batıda muzaffer Osmanlı orduları karşısında Katolik dünyasının kaybettiği prestij ve özgüveni yeniden tesis etme aracı olarak düşünmüştür. Benzer bir durum İspanyollar içinde geçerlidir. Coğrafi Keşifleri başlatan nedenler arasında ekonomik kaygılar ön planda yer alsa da İspanya açısından Çin'e ulaşıp, Grand Khan ile birlikte Osmanlılara karşı bir saldırıyı organize edebilmek yani Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'nu doğudan vurabilmek¹⁹ gibi siyasi planların da etkili olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti ise Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetlerinden haberdar olmuşsa da, bunu önleyici etkili tedbirler geliştirememiştir. 1580'li yıllarda Sultan III. Murat'a (1574-1595) sunulan Mehmed Suûdi'nin *Tarih-i al-Hind al Garbi* adlı eserinde Amerika'nın İspanyollar tarafından keşfine dair bilgiler verilmiştir.²⁰ Eserde aynı zamanda Avrupalıların Amerika, Hindistan ve İran Körfezi kıyılarına yerleşmelerinin zararları anlatılmakta olup, bunun önlenmesi için Süveyş'te bir kanal açılması gerektiği ve Avrupalıların bölgeden uzaklaştırılması için donanma gönderilmesi önerilmiştir. Benzer bir dikkat çekici uyarı ise 1625 yılında Ömer Talib isimli bir Osmanlı gözlemcisi tarafından yapılmıştır. Yapılan uyarıda ticaretin Avrupalıların eline geçtiği, Osmanlıların Yemen kıyılarını ve bölgedeki ticareti kontrol altına alması gerektiği aksi takdirde Avrupalıların İslam toprakları üzerinde hâkimiyet kurabileceklerine²¹ dikkat çekilmiştir. Bu uyarıların ne kadar isabetli tespitler olduğu ve Osmanlı yönetiminin bu uyarılar doğrultusunda politika üretmekte zorlanmasının bedeli ilerleyen dönemde kendini daha fazla hissettirmiştir.

İngiliz Sömürgeçiliğinin Gelişimi

İngiltere sömürgecilik faaliyetlerine *İspanya, Portekiz, Fransa ve Hollanda gibi ülkelerden daha geç başlamasına, hatta bu işe kendisinden daha önce başlayan bu ülkelerin kırıntılarıyla beslenen emperyal bir taklitçi olmasına rağmen*²² sömürgecilik, İngiltere'nin bir ada devletinden Britanya İmparatorluğu'na geçiş sürecinde oldukça önemli bir aşamayı teşkil etmiştir. 1558'de tahta geçen I. Elizabeth (1558-1603) döneminde, deniz üstünlüğünün temelleri atılmış,²³ deniz aşırı seferler başlamış ve yapılan keşiflerle İngiltere, hem ticaret hacmini hem de uluslararası itibarını arttırmıştır.²⁴ İngiliz kâşif *Walter Raleigh* (1552-1618) "*denize hâkim olan ticarete hükmeder, ticarete hâkim olan ise dünya zenginliklerine hükmeder, yani dünyaya hâkim olur*"²⁵ derken aslında ileride İngiltere'nin kuracağı deniz emperyalizminin fikrinsel mimarlığını da yapmıştır.

Sonraki süreçte İngiltere'nin politik yaklaşımı, Katolik İspanya'ya karşı Protestan/Anglikan Britanya'nın bir tepkisi olarak gelişmeye başlamış²⁶ ve bu mücadelede özellikle korsanlar desteklenmiştir. 1577'de *Francis Drake*, İspanya'nın Amerika'daki sömürgelerini ve Pasifik'teki hazine gemisini yağmalamış, 1584'te başka bir korsan *John Hawkings* ise, İspanyol denizini talan etmiştir.²⁷ Drake, dönüş yolunda Endonezya'da bir ada olan Ternate'de Portekizlilere başkaldırmış bir sultanı koruması altına almış ve böylece ilk İngiliz deniz aşırı toprağı

¹⁵ Sander, *Siyasi Tarih*, 91.

¹⁶ Ferro, *Sömürgecilik*, 55.

¹⁷ Kolomb, *Seyir Defterleri*, 250.

¹⁸ Halil İncalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011,47.

¹⁹ Özlem Kumrular, *Türk Korkusu*, İstanbul: Doğan Kitap,2016,24.

²⁰ Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları II*, Ankara: İSAM Yayınları, 2018, 76.

²¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: 6. Basım, Arkadaş Yayınları, 2013, 40- 41.

²² Niall Ferguson, *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirishi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013,23.

²³ William Woodruff, *Modern Dünya Tarihi*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2010, 54.

²⁴ Azmi Özcan, "İngiltere", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, 296-307.

²⁵ Ferro, *Sömürgecilik*, 89-90.

²⁶ Ferguson, *İmparatorluk*, 30.

²⁷ Woodruff, *Modern Dünya Tarihi*, 51.

elde edilmiştir. 1581'de Kraliçe, Drake'yi şövalyelik nişanı²⁸ ile ödüllendirmiştir. 1663'te *Henry Morgan* adında Gallerli bir denizci, Nikaragua Gölü'nün kuzeyindeki İspanyol ileri karakolu olan Gran Grenada'ya, giderek İspanyol altınlarını çalmıştır. İngiliz hükümeti, Morgan'ın yaptıklarına göz yummuş, hatta onu ve ekibini bu tarz eylemler için zimnen desteklemiştir. Çünkü İngiltere, hasmı olan İspanya'ya karşı korsanları kullanarak savaş maliyetlerini düşürmüş ve "izinli korsan ruhsatlarıyla"²⁹ elde ettikleri ganimetten devlet adına pay almaya başlamıştır.

İngiliz sömürgeciliği; 1763 *Paris Antlaşması'na kadar olan genişleme dönemi, XIX. yüzyılın ortalarına kadar gelen ilhak ve yerleşme süreci, I. Dünya Savaşı'na kadar olan modern emperyalizm, 1945'e kadar gelen tutunma dönemi ve 1945'ten sonra sömürge imparatorluğunda dağılma süreci* olmak üzere beş bölümde değerlendirilebilir. Öncelikle Hindistan'daki Masulipatam, Madras ve Bombay ele geçirilmiş, Singapur, Penang, Malaka, Antigau, St. Christopher, Nevis, Barbados, Honduras Adaları, Virginia, Plymouth, Maryland, New England, James Adası, Sierra Lone, Ümit Burnu, Gana, Nijerya, Kenya, Uganda, Trinidad, Seylan, Tobago, Moritus, Malta, Hong Kong, Bruney ve Saravak Sultanlıkları, Mısır, Sudan, Gambia, Zimbabve, Zambiya ve Malavi, Togo, Kamerun, Tanganika, Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada gibi ülkeler İngiliz hâkimiyeti altına alınmıştır. Bu ülkelerden bazıları tamamen sömürge haline getirilirken, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'da halk iç işlerini idare eden yöneticileri seçmiş, güvenlik ve dış işleri ise Londra'dan tayin edilen genel valiler eliyle yürütülmüştür. I. Dünya Savaşı sonrasında Irak ve Filistin ise İngiliz manda yönetimleri altında yönetilmişlerdir. 1926 yılı sonrasında başlayan ve II. Dünya Savaşı sonrasında artan bağımsızlık hareketleri sonrasında İngiliz sömürgesi altında yaşayan uluslar, İngiliz Milletler Topluluğu'nun üyesi olmuşlardır.³⁰

İngilizlerin Yeni Dünya (Amerika) Politikaları

İngilizler, doğu ticaretini ele geçirme yolunda İspanya ve Hollanda ile mücadele etmişler, *Yenilmez Armada* olarak adlandırılan, İspanya donanmasını 1588'de yenilgiye uğratarak Amerika Kıtası'nın kuzeyine yerleşmeye başlamışlardır.³¹

Fransızların XVI. yüzyıl ortasında tanıdıkları Kanada ile İspanyolların geniş imparatorluklarına ilhak ettiği Florida arasında kalan ve gelecekte Amerika Birleşik Devletleri'nin yerleşim yerini oluşturacak olan bu bölge; iklimi, coğrafyası, gür ormanları, ticari değeri ve iskâna uygun olmayan şartları nedeniyle hiçbir sömürgeci tarafından istenmeyen bir yerdir. Yeni kıtada İngiliz yerleşiminin başlamasıyla inanç ve ibadet özgürlüklerini kariyer ve refah üstünlüklerine tercih eden, ana çekirdeği İngiliz, İskoçyalı ve Gallilerden oluşan ve İngiliz mirasına dayanan New-England grubu, dinsel karakterin en belirgin olduğu koloni olmuştur. Bu kolonilerde dinin kamusal ve politik yaşam üzerinde oldukça büyük bir etkisi görülür ve devlet kiliseye sıkı sıkıya bağlıdır. *Kim kiliseden uzaklaşırsa, sivil toplumdan da kopar*, anlayışının egemen olduğu bu kolonide İngiltere'deki Cambridge ve Oxford üniversitelerinin model alındığı ve 1636 yılından beri var olan Harvard Üniversitesi bile geleceğin papazlarını yetiştirmek amacıyla kurulmuştur.³² Aynı zamanda Kızılderililer için kurulan küçük çaplı misyon okullarının finansmanı da İngiltere'den toplanmıştır.³³

İngilizlerin Amerika Kıtası'nda güney kesime değil de kuzey kesime yerleşmesi bile sonuçları itibarıyla oldukça önemlidir. Latin Amerika'da yerli nüfusun yaklaşık dörtte üçünün önce, çiçek, kızamık, grip ve tifüs gibi Avrupa'dan gelen hastalıklar, daha sonra da özellikle sarıhumma gibi Afrika kaynaklı hastalıklar yüzünden yok olduğu düşünüldüğünde; kuzeye yerleşimin sonuçları itibarı ile ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Ayrıca muadilleri olan Portekiz ve İspanyol denizcilerin yeni kıtanın zenginliklerini alıp tekrar ülkelerine dönme niyetiyle başlattıkları keşiflere karşın, İngiliz göçmenlerin aileleri ile birlikte göç etmesi İngiliz kültürünün yeni kıtada da korunmasında³⁴ oldukça etkili olmuştur. 1740 yılında Amerika'daki İngiliz sömürgelerinde yaklaşık olarak bir milyon³⁵ yerleşimci sayılmıştır. Kuzey Amerika'ya göç edenler, bu kıtanın güneyine göç edenler gibi, altın ve elmas bularak zengin olup, ülkelerine dönmek hırsıyla değil, kendi ülkelerinde maruz kaldıkları dinsel

²⁸ Ferro, *Sömürgecilik*, 90.

²⁹ Ferguson, *İmparatorluk*, 27-28.

³⁰ Özcan, "İngiltere", 299-301.

³¹ Ülman, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, 62; Woodruff, *Modern Dünya Tarihi*, 92; Charles Tilly, *Avrupa'da Devrimler*, Basım Yeri Yok: Yeni Binyıl Yayınları, Basım Yılı Yok, 161.

³² Rene Remond, *ABD Tarihi*, Ankara: Dost Yayınevi, 2016, 8-13.

³³ Frank A. Stone, *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, 45-55.

³⁴ Ferguson, *İmparatorluk*, 75-80.

³⁵ Ferro, *Sömürgecilik*, 116.

baskıdan, işsizlik ve yoksulluktan kurtulmak, kendilerine özgürce yaşayacakları yepyeni bir ortam kurabilmek umuduyla göç etmişlerdir. Daha göç ettikleri sırada, kafalarında özgür ve bağımsız bir biçimde yaşama düşünceleri gelişmeye başlamış, bundan dolayı aileleriyle birlikte gelmişler ve bütünlüklerini korumuşlardır. İspanyol göçmenler ise yeni kıtaya yaptıkları göçlerde yalnız göç ettikleri için yerlilerle evlenmek zorunda kalmışlar, melez bir ırk ve kültürün³⁶ oluşmasını sağlamışlardır.

İngilizler bir yandan suça karışmış insanları Britanya'dan uzaklaştırarak adayı daha emniyetli bir hale getirmeye çalışmışlar, diğer yandan da sürgün ettikleri bu insanların emek gücünden yararlanıp, onlar eliyle İspanya ve Fransa'ya rağmen, Amerika'daki mevcudiyetlerini artırmaya çalışmışlardır. İngilizleri, Asya'ya çeken sebep ticaret, Amerika'ya çeken sebep ise toprak olmuştur. 1777'de en az 40 bin erkek ve kadın Amerika kolonilerine sürülmüş ve yeni kıtanın sözleşmeli işçi ihtiyacı kısmen bu şekilde karşılanmıştır. Britanya'da mahkûm sayısı artınca hem bunlardan kurtulmak, hem de mahkûmların iş gücünden yararlanabilmek amaçlanmıştır. Hafif suçlardan ceza alanlar yedi yıl, müebbet hapis cezası alan mahkûmlar ise on dört yılına Amerika'ya sürgün edilmiştir. 1787 yılında Amerika'daki koloniler bağımsız olunca bu mahkûmlara yeni bir yer bulma zorunluluğu doğmuştur. 1787- 1853 yılları arasında yüz yirmi üç bin erkek, yirmi beş bin kadın, "cehennem gemileriyle" doğal bir hapishane olarak kullanılan Avustralya'ya³⁷ nakledilmiştir.

İngilizlerin Asya Politikası

Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında 1580'de yapılan sözleşme gereğince İngiliz tüccarlarına da Venedik ve Fransızlara tanınan ayrıcalıklar verilince; İngilizler, Akdeniz'de Fransız bayrağı altında ticaret yapma zorunluğundan kurtulmuş ve Osmanlı sularında kendi bayrakları altında ticaret yapma hakkı kazanmışlardır. 4 Mayıs 1583'te İstanbul'da İngiliz daimi elçiliği açılmasına rağmen, Osmanlı Devleti ise ancak 187 yıl sonra yani 1794 yılında Londra'da daimi temsilcilik açarak cevap verebilmiştir. 1675'te son şeklini alan sözleşme gereğince Fransızlardan daha ayrıcalıklı bir konuma gelmişlerdir. %3 gümrük vergisi ile İstanbul, Halep ve İskenderun gibi yerler İngiliz ticaretinin önemli merkezleri haline gelmiş ve İngilizler birçok yerde konsolosluk açmışlardır.³⁸ XVII. yüzyılın sonlarında İstanbul'daki İngiliz elçisinin Osmanlı Devleti tarafından "fevkalade itibar ve hürmete mazhar"³⁹ olarak görülmesi İngilizlerin kat ettiği mesafeyi göstermesi açısından önemli görülmektedir.

İngilizlerin Asya politikası Osmanlı Devleti'nin gücünün zirvesinde olduğu dönemde kenardan merkeze doğru evrilmiş, batıda Amerika kıtasındaki yerleşmelerle, güneyde Afrika kıtasındaki yeni sömürge alanları ve köle ticaretiyle, doğu da ise Avustralya, Uzak Doğu, Hindistan, Çin ve Orta Doğu'da donanmanın nezaretinde ticaret, diplomasi ve misyonerlik faaliyetleriyle güçlenerek gelişmiştir. Ana karaya oldukça uzak, geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmak ciddi bir lojistik ağı ve bu ağın içerisindeki önemli su yollarını kontrol etmeyi, donanmanın ve gemi taşımacılığının ihtiyacı olan kömür depolarıyla ikmal merkezlerini kurmayı ve hızlı bir iletişimi zorunlu kılmaktadır. 1815 Viyana Kongresi sonrasında İngiltere; Avrupa güçler dengesini, kendisine doğrudan tehlike gelmeyecek şekilde yeniden düzenlemiş, Belçika ile Hollanda'yı birleştirerek Britanya Adası ile kıta Avrupası arasında tampon bir bölge oluşturmuştur. Ayrıca Almanya'nın kuzeyindeki 1.70 km² yüzölçüme sahip olan *Heligoland Adası'na*, *Malta'ya* ve *İyon Adaları'na* yerleşmiştir. Daha önce ele geçirmiş olduğu Manş adalarından biri olan ve Fransa'nın kuzeyinde yer alan *Jersey Adası* ile o dönemde Akdeniz'in tek kapısı olan *Cebelitarık* gibi stratejik öneme sahip olan bölgeyi 1713'te ele geçirerek, Avrupa'yı adeta çevrelemiştir. Diğer taraftan deniz aşırı yerlerde ele geçirdikleriyle de, denizlerdeki egemenliğini perçinlemiş, dünyada birinci derecede söz sahibi bir devlet haline gelmiştir.⁴⁰

Ticaretin, ekonominin en önemli ayağını oluşturduğunun bilincinde olan İngiltere, ticari çıkarları için askeri güç kullanmaktan da çekinmemiştir. Buna en güzel örnek Çin ile olan ilişkilidir. 1637'de başlayan İngiltere-Çin ticari ilişkileri İngilizlerin misyonerlik faaliyetlerinden dolayı Çin tarafından engellenmiştir. Doğu Hindistan Kumpanyası (EIC) Hindistan ve Çin arasında büyük çapta afyon kaçakçılığını örgütleyerek ticaret anlaşmalarının sınırlarını zorlamıştır. Çin'in 1796'da İngilizlerin getirdiği afyonun ithalini yasaklaması ve 1834'te kaçakçılığı engellemek için çok sert tedbirler alması üzerine 1839-1842 yılları arasında iki ülke

³⁶ Sander, *Siyasi Tarih*, 153.

³⁷ Ferguson, *İmparatorluk*, 133-114.

³⁸ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, İstanbul: Der Yayınları, 2015, 54.

³⁹ Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2017, 144.

⁴⁰ Uçarol, *Siyasi Tarih*, 38-55.

arasında yaşanan “*Afyon Savaşı*” sonrasında Çin üzerinde hâkimiyet sağlanmıştır. Çin beş limanını daha Avrupa ticaretine açmış, 1842 “*Nanking Antlaşması*” ile Hong-Kong, Uzak Doğu’da İngiliz deniz üssü haline getirilmiştir. 1851’de Çin’de çıkan kargaşalardan yararlanan İngiltere ve Fransa, yeniden Çin ile savaşımaya başlamıştır. 1856-1860 yılları arasında yaşanan *II. Afyon Savaşı* sonrasında afyon Çin’de yasal hale gelmiştir. 1860 “*Pekin Antlaşmasıyla*” Çin’e on bir limanın daha ticarete açılmasını kabul ettirmişlerdir. Çin, bunu uygulamamak isteyince İngiliz ve Fransız birlikleri imparatorun sarayını topa tutmuşlar, Çin’in Avrupa ticaretine açılmasını, başka bir ifadeyle sömürüsüne⁴¹ girmesini sağlamışlardır.

İngiltere’nin Asya politikası içerisinde Hindistan’ın özel bir konumu vardır. Hindistan; tarihi, kültürü, ekonomisi, yeraltı ve yerüstü kaynaklarıyla hemen her dönemde sömürgeci güçlerin ilgisini çeken gizemli bir coğrafya olmuştur. Coğrafi Keşifler sonrasında Portekiz’in akınlarına uğrayan bu zengin coğrafya, İngilizlerin ilgisi yeni kıtada iken Fransız ve Hollandalılar tarafından da yağmalanmıştır. İngiltere Amerika’daki sömürgelerini kaybedince⁴² Hindistan üzerindeki ilgisini daha da artırmıştır.

İngilizler genel sömürü siyasetleri içerisinde Hindistan’a ayrı bir önem vermişler, bu uğurda da en çok Fransa ile mücadele etmişlerdir. Napolyon (1804-1815), “*İngiltere’nin gücünün kırılması için Hindistan’ı işgal etmekten başka çare yoktur*” diyerek bu mücadelenin önemine dikkat çekmiştir. Fransız planları, Hindistan’da halifelik kozunun kullanılarak büyük bir isyan çıkartılması, sonuçta İngiltere’nin Hindistan ile bağının kesilmesi ve İngiltere’nin yeniden bir ada devleti⁴³ haline dönüştürülmesi üzerine kurulmasına rağmen başarılı olamamıştır. İngilizler, 1760’lı yıllarda Fransızları tamamen Hindistan’dan çıkarmayı başarmışlar, 1756-1763 yılları arasında süren Yedi Yıl Savaşları sonrasında imzalanan Paris Antlaşması ile bu mücadeleye son noktayı koymuşlardır. Yedi Yıl Savaşları sonucunda İngiltere en geniş sınırlarına ulaşmış ve denizlere hâkim olan tek ülke olduğunu⁴⁴ tüm rakiplerine kabul ettirmiştir.

Hindistan, Britanya’ya yaklaşık iki yüz yıl boyunca hem ticari hem de askeri konularda tükenmez bir kaynak⁴⁵ sağlamıştır. İngilizlerin Hindistan’ı bu kadar çabuk ve akıllıca ele geçirmesinin nedenleri arasında en önemli etken Hintli yöneticiler arasında çeşitli itilafların bulunmasıdır. Hindistan çok kalabalık ve bölünmüş racialıklarla yönetilen, birçok dinin yaşandığı, onu aşkın dilin ve üç yüzden fazla lehçenin⁴⁶ konuşulduğu, çok geniş bir coğrafyadır. Bu geniş topraklarda iki hükümdar iktidar için çekişince, içlerinden biri rakibine üstünlük sağlamak için İngilizlere başvurmuş, aldığı yardımlar karşılığında, ülkeye hâkim olmanın yollarını İngilizlere vermiştir. İngilizler yapılan antlaşmalara bir süre sadık kaldıktan sonra ülkenin idare tarzı ve adetlerini iyice kavramışlardır. Ardından bir orduyu yetiştirip, disiplin altına alarak ve taraflardan birinin desteğini kazanarak, kısa sürede öbürlerini bertaraf edip, kendilerini yerli halka adım adım kabul ettirip, neredeyse tüm ülkeyi boyunduruk⁴⁷ altına almışlardır.

1591-1594 yılları arasında *James Lancaster*, 1596’da ise *Benjamin Wood* başkanlığındaki keşif heyetleri Hindistan’a gönderilmiş, Hollandalılar da 1598-1599’da Hindistan’a keşif seferi düzenleyince 1600’de *East India Company* kurulmuş, 1601’de Açe Sultanlığı’na doğru ilk İngiliz filosu hareket etmiştir.⁴⁸ İngilizlerin Hindistan’la ilk ticaretleri 1600 yılında başlamış ve ülkede ilk İngiliz kolonisi 1662’de Bombay’da kurulmuştur. 1818’e gelindiğinde ise Hindistan’ın yarısı İngiltere’nin, öbür yarısı ise gene İngiliz desteğindeki Hintli prenslerin yönetimine girmiştir.⁴⁹

1659’da Papa VII. Aleksandre’in yayınladığı misyonerlerin siyasal yetkililerle her türlü işbirliğini yasaklayan, yerel geleneklere saygılı olmayı ve yerel dili kullanmayı zorunlu hale getiren fermanına rağmen, Güney Amerika’da İspanyolların, Orta Asya ve Kafkasya’da Rusların, Mağrip’te Fransızların yaptığı gibi İngilizler de Hindistan’da örgütlü bir direniş hareketiyle karşılaştıklarında önce pazarlık yapma imkânını denemiş,

⁴¹ Ülman, *Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş*, 76-77; Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, 179; Uçarol, *Siyasi Tarih*, 274; Robins, *Dünyayı Değiştiren Şirket*, 6-12, 67.

⁴² Nurcan ÖzkaplanYurdakul, *İngiltere Orta Doğu’ya Nasıl Girdi?* İstanbul: Kronik Yayınları,2018, 20.

⁴³ Ernst Jackh, - Bonyar Waylet, *İmparatorluk Stratejileri ve Orta Doğu*, İstanbul: Chiviyazıları Yayınları,2004, 44-45.

⁴⁴ Gökçen Gökşal, *İngiliz Sanayi Devrimi*, İstanbul: Kora Yayın, 2003,26.

⁴⁵ Ferguson, *İmparatorluk*, 56; Fahir Armaoğlu, *XX. yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul: Alkım Yayınları, 2012, 53; Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone’un Osmanlı’yı Yıkma Planı*, İstanbul: 2. Basım, Timaş Yayınları, 2011, 395.

⁴⁶ Ülman, *Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş*, 56.

⁴⁷ Ferguson, *İmparatorluk*, 57.

⁴⁸ Kütükoğlu, *Balta Limanına Giden Yol*, 4.

⁴⁹ “İngiliz Uluslar Topluluğu”, *Temel Britannica*, Cilt: 9, İstanbul: Ana Yayıncılık,1992, 27-31.

sonrasında rakiplerinin bir bölümünü yanına çekerek direniş hareketini çökertmişlerdir. En nihayetinde ise yanına çektiği işbirlikçiler sayesinde halkın geri kalanı üzerinde egemenlik kurmuşlardır.⁵⁰ İngilizlerin Hindistan'daki varlığından ve misyonerlik faaliyetleri sonucunda Hristiyanlaştırılacaklarından korkan Müslümanlar, Osmanlı Devleti'ne daha çok yaklaşmışlardır. Hint Müslümanlarının 1853-1856 yılları arasında süren Kırım Savaşı'nda da Osmanlılara maddi olarak yardım etmelerine rağmen Hindistan'daki Müslüman varlığı ve demografik gücü Osmanlı yönetimince gerektiği ölçüde değerlendirilememiştir. İngiliz yönetimine karşı 1857 yılında çıkan Büyük Hind Ayaklanması'nda Sultan Abdülmecid (1839-1861), Müslümanların İngilizlere karşı savaşmamasını tavsiye eden bir mektup⁵¹ göndererek, adeta Kırım Savaşı'nda alınan İngiliz desteğinin diyetini ödercesine İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerine Müslümanların da sessiz kalmasını istemiştir. Bu sessiz kalış, İngilizlerin Hindistan'ın geneline hâkim olmalarını oldukça kolaylaştırmıştır.

İngilizlerin Hindistan'a hâkim olduktan sonraki politikaları "*kralın tacındaki elmas*" olarak adlandırılan Hint deniz yolunun güvenliğini koruma⁵² üzerine inşa edilmiştir. İngiliz politikasının temelini Britanya ile Hindistan arasındaki deniz yolu bağlantısını sağlayan ve adına "*İmparatorluk yolu*"⁵³ denen bu bağlantı yolunun güvenliği teşkil etmektedir. Bu yolun güvenliğini kesintiye uğratabilecek olan ilk gelişme ise 1798 yılında Fransa'nın bir Osmanlı toprağı olan Mısır'ı işgali olmuştur. İngiltere, bu gelişme üzerine Bağdat'a ilk konsolosunu atamış ve Hindistan'a gidişte alternatif bir yol olan Basra Körfezi, Basra-Bağdat hattını Fransız tehdidinden uzak tutmaya çalışmıştır. İngiltere'yi Basra-Bağdat ve Suriye üzerinden Hindistan'a ulaştıran bu yol en kısa ve en güvenli yol olarak düşünülmüştür. Alternatif olan Ümit Burnu üzerinden takip edilen güzergâhta bir mektuba ancak iki sene içerisinde cevap alınabilmesi⁵⁴ İngiltere'yi körfeze yönelten önemli bir nedendir.

Bu yolu kendisi için "*can damarı*" olarak gören İngiliz politikası, Fransa'ya karşı Osmanlı Devleti'ne destek olmuştur. İngilizlerin ve Rusların desteği ile Fransa, Mısır'dan uzaklaştırılmıştır. İngilizlerin gerçek niyeti 1882 yılında açığa çıkmış ve Mısır bu sefer de İngilizlerce işgal edilmiştir. Bu işgalin temelinde ise; 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması vardır. Kanal, Fransa tarafından açılmış olmasına rağmen hukuken Osmanlı hâkimiyetindedir. İngilizler ise bu aşamada biraz kenarda kalmış, sonradan kanala ait hisse senetlerinden almalarına rağmen, kanal üzerinde tam bir hâkimiyet gerçekleştirememişlerdir. 193 km uzunluğundaki Süveyş Kanalı, 17 Kasım 1869'da açılmış ve maliyeti 287 milyon doları bulmuştur. İnşaatında bazı aylarda 100.000 işçi çalışmıştır. İngiltere, kanalın açılışını önlemek için önceleri çok mücadele etmiş, ancak başarılı olamamıştır. İngiltere, Hint deniz yolunun güvenliğini tehlikede gördüğü için Başbakan Disraeli döneminde 25 Kasım 1875'de 4 milyon Pound karşılığında kanalın 176.602 adet hissesini satın almış⁵⁵ ve başlangıçta yaptığı hatayı telafi etmeye çalışmıştır.

İngiltere 1882 yılında bölgede çıkan karışıklıkları bahane ederek Mısır'ı işgal etmiştir. 1904 yılında İngiltere ve Fransa arasında yapılan "*Entente Cordiale*" Antlaşması'yla⁵⁶ Fransa, Mısır'ı tamamen İngiltere'ye bırakmış, bunun karşılığında ise Fas'ı işgal etmiştir. Mısır'ın işgaline Rusya'nın da rıza göstermesini sağlamak için Rusların boğazlardan serbestçe geçişine onay veren İngiltere,⁵⁷ işgale karşı olası bir Rus-Osmanlı ittifakının gerçekleşmesini engelleyerek, Rus desteğini de kendi yanına çekmeyi başarmıştır.

İngilizlerin Mısır'ı işgalinde II. Abdülhamid'in İslam birliğini sağlamak için Asya ve Hint Müslümanlarına yönelmesi de etkili olmuştur. İngiltere'de 1868 ile 1894 yılları arasındaki 26 yıllık dönemde aralıklarla toplamda 14 yıl görev yapan Başbakan Gladstone, Müslümanların Halifeye olan bağlılığının kendilerini zor durumda bırakabileceğini düşünmüştür. Bir yandan Avrupalı devletlerin Hint deniz yolunu tehdit etmesi, diğer yandan da tesis edilecek "*İslam Birliği*" siyasetini kontrol etme düşüncesi, İngilizlerin Mısır'ı işgal etmelerinin temel nedenlerini oluşturmuştur.⁵⁸ İngilizler işgal sonrasında Mısır'ı kendi toprakları gibi görmeye başlamış, yönetimden eğitime kadar birçok alanda kendi sistemlerini uygulamışlardır. Mısır halkı ve aydınları, İngiliz vali Cromer'in baskıcı idaresi ve Mısır okullarında yapılan İngilizce eğitimden duyduğu rahatsızlığı Mısır halkını

⁵⁰ Ferro, *Sömürgecilik*, 67-75.

⁵¹ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere*, Ankara: İSAM Yayınları, 1997, 25.

⁵² Özcan, "İngiltere", 300; Yusuf Hikmet Bayur, *XX. yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, 130; Ferguson, *İmparatorluk*, 56.

⁵³ Armaoğlu, *XX. yüzyıl Siyasi Tarihi*, 53.

⁵⁴ Yurdakul, *İngiltere Orta Doğu'ya Nasıl Girdi?* 7-20.

⁵⁵ Karaca, *Büyük Oyun*, 416-417.

⁵⁶ Armaoğlu, *XX. yüzyıl Siyasi Tarihi*, 56; Ülman, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, 225.

⁵⁷ Gustave Edmond Von Grunebaum, *İslamiyet*, Ankara: Bilgi Yayınevi, Cilt: 2, 1993, 118.

⁵⁸ Karaca, *Büyük Oyun*, 449-450.

temsil eden *Şura-yı Kavanin* aracılığı ile Osmanlı hükümetine iletmış ve eğitim dili olarak Arapçaya dönülmesini talep etmişlerdir. İngilizler ise bir adım daha ileriye giderek, İslam dünyasında önemli bir etkinliği olan Mısır'daki El-Ezher Üniversitesi dışında yeni bir medrese kurarak, İslami usul ve esaslara aykırı eğitim yapmış⁵⁹ hem bu medresenin etkinliğinin azaltılmasına hem de İslam dünyasında birlik ve bütünlüğü bozacak çalışmalara yer vermişlerdir.

İngilizler 93 Harbi sonrasında (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) *Ayastefanos Antlaşması'nın* Ruslara sağladığı avantajları görünce Akdeniz'deki üstünlüklerini Ruslara kaptırmamak ve Hindistan'a giden yolların güvenliğini sağlamak için Osmanlı Devleti'ne *Berlin Antlaşması'nda* diplomatik destek vermek karşılığında Kıbrıs Adası'nın geçici olarak kendilerine bırakılmasını istemişlerdir. Aksi takdirde donanma gücüyle Kıbrıs'ı istila edecekleri tehdidinde⁶⁰ bulunarak taleplerini diplomasi marifetiyle kabul ettirmişlerdir.

Hindistan'ın önemi ilerleyen dönemde İngilizlerle Rusları da karşı karşıya getirmiştir. İngilizler, Rusların inşa ettikleri *Trans Sibiryaya Demir Yolu'nu* ve Asya'ya doğru genişlemelerini Hindistan'daki çıkarları için tehlikeli görmüşler ve bu konuda da siyaset üretmişlerdir. Trans-Sibiryaya Demir Yolu'nun 1905 yılında açılması ile eski kervan yolları ve demir raylar, Asya'yı bir ucundan öbür ucuna birbirlerine paralel olarak geçmiş, Petrograd ve Moskova'yı, Vlodivostok ve Pekin'e bağlamıştır. Buna ek olarak yapılan *Trans-Kafkas Demir Yolu* ise, Hazar Denizi ile Karadeniz'i⁶¹ birbirlerine bağlamıştır. İngiltere, Hindistan'a Asya yoluyla inebilecek durumda olan Rusya'nın güneye sarkmasını engellemek için, 1902 yılında Japonya ile bir ittifak yapmıştır. Bu ittifakın sonucunda 1904-1905 yıllarında Rus -Japon Savaşı yaşanmıştır. Yani Japonya, İngiltere tarafından Rusya'ya saldırtılmış,⁶² savaşın sonunda Rusya büyük bir hezimet yaşamıştır.

Rusya'nın Japonya karşısında aldığı hezimet, 1905 devriminin yaşanmasında çok güçlü bir etken olmuştur. Bu savaş aynı zamanda Rus yayılcılığının sınırlarını da belirlemiş, Çarlık Rusya'sının savunmasızlığını ortaya çıkarmıştır. Devrim sonrasında Rusya'da işçiler en önemli siyasal aktör haline gelmiş, genel grevler⁶³ yaygınlaşmıştır. Çalkantılar yaşayan ve gücü oldukça hırpalanan Rusya ile 1907 yılında yapılan İngiliz-Rus Antlaşması'yla Rusya'nın güneye yani İngilizlerin Hint sömürgelerine inmesi engellenmiş⁶⁴ ve İngiliz donanmasının kuzey limanlarına çekilerek o dönemde hızla güçlenen Almanya⁶⁵ karşısında elinin güçlenmesi sağlanmıştır.

İngilizlerin Japonlarla kurduğu bu dostluk paktı, 1905 ve 1911 yıllarında yenilerek, Doğu Asya'da asayiş temin etmek için karşılıklı yardımlaşma paktı haline getirilmiştir. Bu ittifakla diğer büyük güçlerin hareketleri kontrol edilerek, İngilizlerin aleyhinde olası herhangi bir genişleme önlenmek istenmiştir.⁶⁶ Sonuçta İngiliz hâkimiyeti Hindistan'da tesis edilmiş, birkaç yüz milyona varan bir Hintli nüfus yönetilirken azami bin kişinin üzerinde bir personel kullanılmıştır. İngilizler, Hindistan'da hükmettikleri insanlarda huşu duygusu uyandırmak ve Tac Mahal'e cevap olsun diye Kalküta'nın merkezinde *Victoria Anıtı'nı* dikerek ve emperyal ihtişamlarını sergileyerek⁶⁷ psikolojik bir etki oluşturmak istemişlerdir. *Lord Curzon*, tasarladığı bu anıtle, "*Hintliler ülkelerinin İngilizler tarafından fethedilmesi ve sömürülmesiyle gurur duymayı öğrenmelidirler*"⁶⁸ anlayışını hâkim kılmak isterken, 1904 yılında kendi insanlarına da İngilizlerin Hindistan'ı "*ilelebet orada kalacaklarmış gibi yönetmeleri*"⁶⁹ tavsiyesinde bulunmuştur.

İngilizlerin kısa bir sürede dünya ticaretinde etkin olabilmelerinin en önemli nedenlerinden biri de kurmuş oldukları ticari şirketler ve bu şirketlerin çok kapsamlı çalışmalarıdır. Kraliçe I. Elizabeth döneminde (1558-1603), 31 Aralık 1600 yılında kurulan "*İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*" nin (British East Indian Company = EIC), bu gelişmede rolü büyük olmuştur. Doğu Hint Kumpanyası, Hindistan'da kendi yerleşimlerini kurmuş, kendine

⁵⁹ *Osmanlı Belgelerinde Mısır*, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Numarası: 120, 2012, 332.

⁶⁰ Uçarol, *Siyasi Tarih*, 349-351.

⁶¹ Edward Mead Earle, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı*, İstanbul: Örgün Yayınları, 2003,10; Daniel Yergin, *Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları,2013,134.

⁶² Armaoğlu, *XX. yüzyıl Siyasi Tarihi*, 58.

⁶³ Tilly, *Avrupa'da Devrimler*, 298.

⁶⁴ Armaoğlu, *XX. yüzyıl Siyasi Tarihi*, 59.

⁶⁵ Woodruff, *Modern Dünya Tarihi*, 130-131.

⁶⁶ Wolfram Eberhard, *Uzak Doğu Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,2010,216.

⁶⁷ Ferguson, *İmparatorluk*, 24-167.

⁶⁸ Jean Luc Racine, *Kalküta 1905-1971*, İstanbul: İletişim Yayınları,2003,61.

⁶⁹ Norman Stone, *Birinci Dünya Savaşı*, İstanbul: Doğan Kitap,2010,13.

ait diplomat ve ordu yetiştirmiş, Osmanlı Devleti'ne gönderilen ilk İngiliz elçisi olan *William Harborne'un* aylığı ve yaptığı tüm harcamaları *Levant Kumpanyası*⁷⁰ tarafından ödenmiştir.

Modern anonim şirketlerin anası kabul edilen EIC, 1 Haziran 1874'te tasfiye edilene kadar tam 274 yıl boyunca sahip olduğu kraliyet imtiyazları ile Britanya ve Asya arasındaki ticaret tekeline sahip olmuş, yönetim ve sayısı 154.500 kişilik askeri gücü ile yarı-egemen ayrıcalıklara⁷¹ sahip olmuştur. Bu şirketler zamanla sömürü bölgelerinde küçük bir krallık gibi davranmaya başlamışlardır. 1765 yılında Babür imparatoru II. Şah Alem (Allam) ile yapılan "*Allahabad Antlaşması*" sonucunda Bengal, Bihar ve Orissa'nın *divani* olarak bilinen sivil idaresini *Doğu Hint Kumpanyası* almış, adı geçen bölgelerde yaklaşık yirmi milyon kişinin vergisini toplamış ve yıllık iki ile üç milyon sterlinlik bir gelir elde etmiştir.⁷² İngilizler, bu bölgenin gelirlerinin kendilerine bırakılmasına karşılık olarak da Şah II. Allam'a emekli aylığı⁷³ bağlamışlardır.

Hindistan ve özellikle "*ulusların cenneti*" olarak tarif edilen Bengal, XVIII. yüzyılda dünyanın üretim atölyesidir. 1750 yılında küresel imalatın neredeyse dörtte biri burada gerçekleştirilmiştir. Kumpanyanın ticaretini tekelinde bulundurduğu çaydan alınan ithalat vergileri Britanya'nın vergi gelirlerinin onda birini oluşturması ve afyon satışının kumpanyanın Hindistan'daki gelirlerinin yedide birini oluşturduğu düşünülürse Hindistan'ın ve kumpanyanın İngiltere için önemi daha net görülebilir. Kumpanya (EIC) daha ucuz emek, daha çok mal ve daha çok servet elde edebilmek için yerel dokumacılar ve köylülere eziyeti bir kural haline getirmiş, para cezası kesme, hapsetme, kamçılama ve bir yere bağlama gibi insan onuruna yakışmayan cezalar uygulamıştır. Hatta Şair Şahid Ali'nin "*Dakka Bezleri*" adlı şiirinde yer alan "*dokumacıların elleri budanıyor*"⁷⁴ dizelerine bakıldığında kitleleri korkutup susturabilmek için bazı dokumacı ustalarına uygulanan cezaların dozu görülebilmektedir.

Hindistan'da İngiliz politikası genellikle Müslüman karşıtı bir tavır sergilemiştir. Bunun nedeni ise Müslümanların, İngilizlere Hindulardan daha fazla direnç göstermesi, batılı kurumları ve düşünceleri benimsemeye daha tutucu davranmalarındır. Bu durum karşısında İngilizler, *Permanent Settlement* denilen yeni bir vergi sistemi başlatarak, vergi toplama işini Hindu aracılara eliyle yapmış ve Müslüman çiftçiler, emekleri sömürülen tarım işçileri derecesine düşürülmüştür. 1835 yılında İngilizce, okullarda ve resmi dairelerde Farsçanın⁷⁵ yerini almaya başlamış, 1836 yılında ise resmi dil⁷⁶ olmuştur.

İngiltere, Hindistan politikasının sağlıklı bir şekilde işleme için halk arasındaki dini duyguları/farklılıkları/çatışmaları da kullanmıştır. Hindistan'da ortaya çıkan Kadiyanilik İngiliz sömürgeciliğinin bir aracı olarak işlev görmüştür.⁷⁷ 1839/40 yıllarında Hindistan'da doğan ve genel olarak Kadyan şehrinde yaşayan *Gulam Ahmed*, ailesinin köklerini kimi zaman Moğollara ve İranlılara, kimi zaman da Fatimilere ve dolayısıyla ehli beyte dayandırmaktadır. Hatta Muhyiddin İbnu'l Arabi'nin *Füsusü'l Hikem* adlı eserinde son zamanlarda Çin'de doğacak bir kişinin insanları Allah'a davet edeceği iddiasına dayandırarak kendisinin kastedilen Çinli olduğunu bile savunmuştur. Babası, 1857 yılında Hindistan'da İngilizlere karşı çıkan ayaklanmada 50 at ve asker ile İngilizlere yardım etmiş ve tam bir sadakat göstermiştir. *Gulam Ahmed*, kendisini kimi zaman bir reformcu olarak tanıtmış, kimi zaman da Mehdi olduğunu ilan etmiştir. *Gulam*, Allah'tan (c.c.) vahiy alan bir peygamber olduğunu bile iddia etmiştir. İngiliz sömürgeciliğine yaptığı en büyük hizmet ise cihadın ilga ve iptal edildiğine dair fetvası olmuştur. İngilizlerin yeryüzünde Tanrı'nın vekilleri olduğunu, Müslümanların onlara silah çekmesinin dinsizlik olduğunu, dolayısıyla İngilizlere karşı savaşın caiz olmadığını belirtmiştir. *Gulam*, İngiliz genci suretinde bir melek gördüğünü, İngilizce vahiy aldığını, İngiliz kraliçesinin manevi âlemde kendisinde iki gün misafir kaldığını belirtmiştir. Emperyalizmle birlikte hareket ederek Müslümanlara karşı mücadele etmiştir. Böylece Kadiyaniler çeşitli imtiyazlar kazanmışlardır. Misyonerlik faaliyetlerinde İngiliz hükümetinin desteğini almışlardır. Emperyalizmin metresi olan bu grup, İngiliz sömürge yönetimini hükümet-i hayriyye olarak görmüş, yüzlerce Kadiyani, İngiliz ordusuna katılmıştır.⁷⁸

⁷⁰ Ülman, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, 60.

⁷¹ Nick Robins, *Dünyayı Değiştiren Şirket*, İstanbul: h2o kitap, 2017, 22.

⁷² Ferguson, *İmparatorluk*, 50-58; Robins, *Dünyayı Değiştiren Şirket*, 18-19.

⁷³ Von Grunebaum, *İslamiyet*, Ankara: Bilgi Yayınevi, C.3, 1993, 66.

⁷⁴ Robins, *Dünyayı Değiştiren Şirket*, 20,106,129-130,234.

⁷⁵ Von Grunebaum, *İslamiyet*, 66-67.

⁷⁶ Özcan, *Pan-İslamizm*, 22.

⁷⁷ İhsan İlahi Zahir, *İslam Dünyasında İngiliz Emperyalizmi Kadiyanilik*, Çev. Arif AYTEKİN, İstanbul: Bereket Yayınları, 2011, 11.

⁷⁸ Zahir, *İslam Dünyasında*, 12-30.

Sanayi Devrimi ve Sömürgecilik

XIX. yüzyılda sömürge kurmak ve geniş topraklara sahip olmak, büyük devlet olabilmenin en önemli şartlarından biri olarak⁷⁹ kabul edildiği için; kendisinin büyük devlet olduğunu kanıtlamaya çalışan her siyasal güç, kendi çapında sömürgecilik faaliyetinde bulunmuştur. İngiltere, 1815 Viyana Kongresi ile Güney Afrika'daki Hollanda kolonisi olan *Cape Colony*'ye yerleşmiş, daha sonra kuzeye doğru sömürgelerini genişletmeye başlamıştır. 1889'da günümüzde Zimbabwe olarak bilinen *Rhodesia*, 1890'da *Kenya*, 1891'de *Nyasaland*, 1894'de de *Uganda* işgal edilmiştir. Böylece, 1882'de yerleştiği Mısır ile birlikte, Afrika'nın kuzeyinden güney ucuna kadar uzanan bir sömürgeler zinciri meydana getirmiştir.⁸⁰

İngiltere, Kraliçe Victoria döneminde (1837-1901), neredeyse bütün dünyada etkinliğini kabul ettirmiş, başta Orta Doğu olmak üzere uluslararası bütün olaylara doğrudan müdahale etmeye başlamıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru, 55 sömürgeye sahip, 400 milyona yaklaşan bir nüfus ve 6,5 milyon km² yi bulan toprakları ile büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Bu yüzyılda İngiltere'nin sömürgeleştirdiği ülkelerin toplam yüzölçümü 35 milyon km² yi⁸¹ bulmaktadır. Bu büyük İmparatorluk kabaca; Mısır ve Sudan dâhil, Ümit Burnu'ndan Akdeniz kıyılarına kadar uzanarak, Afrika'nın hemen hemen bütün doğu yarısı, Nijerya ve Altın Sahili, Hint yarımadası, Seylan, Güneydoğu Asya ülkelerini, Yeni Zelanda, Avustralya ve Kanada'yı kapsayan, kendi topraklarından yaklaşık "yüz kırk"⁸² kat daha büyük bir alanı içine almaktadır. İngilizler, bu devasa imparatorluğu;

"Kuzey Amerika ve Rusya ovaları bizim ekin tarlalarımızdır; Şikago ve Odesa bizim ambarlarımızdır; Kanada ve Baltık bizim kereste ormanlarımızdır; Avustralasya'da bizim koyun çiftliklerimiz vardır; Arjantin'de ve Kuzey Amerika'nın batısındaki kırlarında bizim öküz sürülerimiz yayılır, Peru altınlarını gönderir, Güney Amerika ve Avustralya altını Londra'ya akar; Hindular ve Çinliler çayı bizim için yetiştirirler ve bizim kahve, şeker ve baharat çiftliklerimiz tüm Hint Adaları üzerindedir. İspanya ve Fransa bizim bağlarımız, Akdeniz meyve bahçemizdir ve uzun süre Güney Birleşik Devletlerini kaplayan bizim pamuk alanlarımız artık dünyadaki sıcak bölgelerin her yanına yayılmaktadır"⁸³ diyerek özetlemiştir.

Bu dönemde İngiltere'nin ekonomik zenginliğini büyük ölçüde deniz ticareti, köle ticareti ve deniz aşırı ülkelerdeki sömürgeleri sağlamıştır. "*Üzerinde güneş batmayan*"⁸⁴ imparatorluğun temelleri XVIII. yüzyılda atılmaya başlamış, deniz ticareti ve köle ticareti ile sömürgelerden gelen artı değerler bu süreci hızlandıran unsurlar olmuştur. Örneğin, ABD'de 1790 yılında yapılan ilk köle nüfus sayımına göre 697.000 köle tespit edilmiş, bu sayı yaklaşık yetmiş yılda dört kattan fazla artarak 1861 yılında 4.000.000'a⁸⁵ ulaşmıştır. İngilizlerin Amerika'daki Maryland, Virginia, Carolina ve Georgia yerleşimlerinde XVIII. yüzyıldan itibaren siyahlar beyazlardan, köleler de özgür insanlardan⁸⁶ çok daha fazla bir nüfusa sahip olmuşlardır. Bir yandan bu ticaretten sağlanan rantın yanında sömürgelerdeki tarım arazilerinde yine bu kölelerin neredeyse sıfır maliyet ile iş gücünden yararlanılması İngiliz ekonomisine büyük kazanımlar sağlamıştır. Bu kazanımlar sanayinin gelişimine, sanayinin gelişimi sonrasında edinilen teknoloji ise yeniden sömürgecilik faaliyetlerine aktarılarak, "*bilgi, sermaye, kar ve güç*" ilişkisinden kurulu bir döngü oluşturulmuştur.

İngiltere'de milli bir uğraş alanı olarak görülen dokuma sanayisi⁸⁷ ile başlayan gelişim süreci artarak hızla endüstrileşmeye doğru gitmiş, bu süreçte demir, İngiliz sanayisinin en önemli unsuru olmuştur. 100 kg ham demirin fiyatı 3 mark iken, işlenmiş ve saat yayı haline getirilmiş aynı ağırlıktaki demirin fiyatı yaklaşık 40 milyon marka satılmıştır. Başka bir ifadeyle işlenmiş demir, aynı ağırlıktaki altın fiyatından tam 143 kat daha fazla kar getirmiştir.⁸⁸ 1820'li yıllara gelindiğinde İngiltere, endüstri alanında Sanayi Devrimi'ni tamamlamış, ekonomik alanda ise Napolyon Savaşları sonucunda Fransa'yı yenerek dünya pazarlarında rakipsiz bir duruma gelmiştir. İngiltere'nin bu yükselişi karşısında diğer Avrupa ülkeleri İngiliz mamullerinin kendi iç pazarlarına

⁷⁹ Fahir Armaoğlu, *XIX. yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul: Alkım Yayınları, 2010, 597.

⁸⁰ Uçarol, *Siyasi Tarih*, 298.

⁸¹ Özcan, "İngiltere", 298; Kavas, "Sömürgecilik", 396.

⁸² Ülman, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, 18.

⁸³ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013, 194.

⁸⁴ Sander, *Siyasi Tarih*, 261; Ülman, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, 18.

⁸⁵ Bayram Küçüköğlü, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul: IQ Yayıncılık, 2005, 34.

⁸⁶ Remond, *ABD Tarihi*, 14-15.

⁸⁷ Göksal, *İngiliz Sanayi Devrimi*, 26.

⁸⁸ Jack-Waylet, *İmparatorluk Stratejileri*, 150-151.

girmesini engelleyebilmek için korumacı önlemlerini arttırma yoluna gitmiştir. Avrupa'da etkinliği bu şekilde durdurulan İngiliz sermayesi ve ticareti, Avrupa dışına yönelerek Latin Amerika'dan Çin'e kadar uzanmış, mümkünse yerel iktidarlarla anlaşarak, değilse silah gücüne başvurarak birçok serbest ticaret antlaşması imzalatılarak⁸⁹ gelişimini sürdürmüştür.

İngiltere'de demirin en çok kullanıldığı alanlardan biri ulaşım sektörü olmuştur. İngilizler, 1847'de 6500 mile⁹⁰ yaklaşan demir yolu inşa etmiş, 1850'de 26.000 kilometrelik ulaşım ağıyla birçok Avrupa Devleti'nden daha avantajlı bir konuma gelmişler, 1860-1913 yılları arasında ise mevcut demir yollarını iki katına⁹¹ çıkarmayı başarmışlardır. İngiltere, 1760-1830 yılları arasında Avrupa'daki sanayi üretiminde meydana gelen artışın yaklaşık üçte ikisini gerçekleştirmiş, tüm dünya imalat üretimindeki payını %9,5'e çıkarmıştır. 1860'lı yıllarda dünya demir üretiminin %53'ünü, kömür ve linyit üretiminin %50'sini gerçekleştirmiş, modern sanayi kollarında dünya potansiyelinin %40-45'i, Avrupa potansiyelinin ise %55-60'ına⁹² sahip olmuştur. Sanayinin gelişimi ve 1830 hürriyet hareketleri sonrasında İngiltere'de iktidar asillerden burjuvaziye⁹³ geçmiştir. Gelişen bu sanayi önemli ölçüde enerji ihtiyacını doğurmuştur. İngiltere'nin bu dönemde kullandığı enerji, ABD ve Almanya'nın beş, Fransa'nın altı, Rusya'nın ise yüz elli beş kat fazlası olup, denizlerde dolaşan ticaret gemilerinin üçte birinden fazlası da İngiliz bayrağı⁹⁴ taşımıştır.

XVIII. yüzyılın sonlarında kurulan sömürge imparatorlukları ve tarım üretimindeki artış, sermaye birikimini sağlamış, artan sermaye de banka ve kredi kuruluşlarının⁹⁵ yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu kurumların sağladığı ucuz krediler çeşitli bilimsel ve teknik buluşların ve sonunda endüstri devriminin finans sorununun çözümünde kullanılmıştır. Başka bir ifade ile genelde sömürgelerden elde edilen gelirin bir kısmı yine bol kazanç getirecek olan bilimsel ve teknolojik yatırımlarda kullanılmıştır.

Avrupa'yı 1880'lerden sonra sömürgeçiliğe iten faktör tamamen ekonomiktir. 1870'lerden sonra Avrupa endüstrisinin gelişmesi, birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Endüstri geliştikçe büyük çaplı çelik üretimi, elektrik enerjisi, petrol, kimya sanayi, içten yanmalı motor gibi ürünlerde üretim artmış, artan üretim iç pazarda tüketilemeyince, üretim fazlasının pazarlanması sorununu ortaya çıkarmıştır. Buna birde gelişen sanayinin hammadde ihtiyacı eklenince, hammadde bakımından zengin yeni toprakların bulunması, nüfus artışına bir çare aranması ve yeni yerleşim alanları bulma zorunluluğunu⁹⁶ doğurmuştur.

Avrupa ülkelerinin gümrük duvarlarını yükseltmesi, sömürgelerle ticareti zorunlu kılmış, denizasıırı yayılmayı hızlandırmıştır. 1895-1903 yılları arasında İngiliz Sömürge Bakanı olarak görev yapan *Joseph Chamberlain*, "*gün küçük ulusların günü değildir; gün imparatorluklarıdır*"⁹⁷ derken, İngiliz emperyalist yaklaşımının temellerini ifade etmektedir. Bu arzularla kurulan imparatorluk, çok geniş bir sahaya yayılınca bu topraklar arasında ulaşım, iletişim, güvenlik gibi yeni sorunlar ortaya çıkmış, hızla gelişen teknolojik yenilikler öncelikle bu sorunları çözmekte kullanılmıştır. Buharla çalışan ve yaklaşık 13 cm. zırhla kaplı, toplarla donatılmış *Warrior* adındaki savaş gemileri ve aynı özellikteki 240 gemi bu yarışta İngilizlerin rakiplerine karşı denizlerde üstün olduğunu açıkça göstermiştir. Buna ek olarak 60 cm. çelik kaplaması ile 18.000 ton çeliği ve yaklaşık 40 km. hıza sahip olan ve 30 cm. kalibresi ve on adet silahıyla tüm dünyayı büyüleyen gemilerin ilki 1906'da İngiltere'de⁹⁸ denize indirilmiştir.

Denizlerdeki hâkimiyetin tesisinden sonra, egemenlik sahasındaki ulaşım ve haberleşme alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle demir yolu alanındaki gelişmeler ulaşımı kolaylaştırmış, sırf Hindistan'da toplamda 38.000 kilometrelik demir yolu hattı döşenmiştir. 1880'e gelindiğinde dünya okyanuslarından geçen toplam 97.568 millik telgraf kablo hattı ile Britanya; Hindistan, Kanada, Afrika ve Avustralya'ya bağlanmış⁹⁹ kurulan bu haberleşme ve ulaşım ağı sayesinde bu kadar geniş bir coğrafyanın denetimi kolaylaştırılmıştır.

⁸⁹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014, 99.

⁹⁰ Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılabı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, 103.

⁹¹ Sander, *Siyasi Tarih*, 211-212.

⁹² Kenndy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, 194.

⁹³ Mustafa Akdağ, *Yakın Çağ Dönemi Avrupa Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları, 2016, 165.

⁹⁴ Kenndy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, 194.

⁹⁵ Ülman, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, 23.

⁹⁶ Armaoğlu, *XIX. yüzyıl Siyasi Tarihi*, 598; Sander, *Siyasi Tarih*, 226; Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı*, 19.

⁹⁷ Sander, *Siyasi Tarih*, 227.

⁹⁸ Woodruff, *Modern Dünya Tarihi*, 232.

⁹⁹ Ferguson, *İmparatorluk*, 168-172.

İngiltere'nin haberleşme konusunda adeta kıtaları birbirine bağlayan telgraf hatlarına karşı Osmanlılar İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan telgraf hattına ancak ilk kez Kırım Savaşı yıllarında sahip olabilmişler, II. Abdülhamit döneminde ise hemen hemen her taşra kentine ulaştırmışlardır.¹⁰⁰

İngiltere kendi mamullerini dünyanın değişik bölgelerine rahatlıkla pazarlarken, milli üretimi için koruyucu tedbirler almayı da ihmal etmemiştir. 1820'den 1914 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde Avrupa'dan ithal edilen pamuklu kumaşların ve tekstil ürünlerinin hacminin yaklaşık yüz kattan fazla artış göstermesine rağmen, XVIII. yüzyıl boyunca Hindistan'dan gelen pamuklu kumaşların İngiliz pazarlarına girişine izin verilmemesi¹⁰¹ alınan koruyucu tedbirleri daha anlaşılabilir kılmaktadır. XVIII. yüzyıl İngiltere'sinin en belirgin özellikleri arasında, alanlarında ihtisaslaşmış kadrolar, geniş ticaret ağına sahip imtiyazlı şirketler, oluşabilecek riskleri karşılayan özel sigortalar ve oldukça gelişmiş bir para ve bankacılık sistemi¹⁰² dikkat çekmektedir. İngilizler, modern maliyeyi ve bir dizi finansal kurumu Hollanda'dan¹⁰³ öğrenerek, devlet borçlanmasını yönetmek için 1694 yılında İngiltere Bankası'nı kurmuşlar, uzun vadeli tahvillerin alınıp satılabildiği bir borsa aracılığı ile devlet borçları için kaynak sağlamaya yönelik Hollanda sistemini benimsemişlerdir.¹⁰⁴ Bu süreçte gelişen mali ve finans sistemleriyle Hollanda ve İngiltere, Avrupa'daki kapitalist gelişimin merkezleri¹⁰⁵ haline gelmiştir.

Sermayenin yanında sömürgecilerin yerli halklara karşı kazandıkları başarının önemli bir nedeni de demir ve çelik endüstrisi gibi ileri teknolojinin kazandırdığı avantajlar olmuştur. Bunun en bariz örneği 1898'de İngiliz-Sudan çatışmasında görülmüştür. "*Omdurman Savaşı*" olarak bilinen bu savaşta son model "*Maksim*" ve "*Lee-Enfield*" marka makineli tüfek kullanan İngiliz ordusu sadece 48 kayıp vererek 11.000 Sudanlıyı öğleye kadar¹⁰⁶ katletmiştir. XIX ve XX. yüzyılın başlarında yine bir demir ve çelik endüstrisinin ürünü olan demir yolları, sömürgeciliğin en etkili araçlarından biri olmuştur. Çünkü demir yolu şirketleri inşa ettikleri demir yolunun her iki tarafındaki toprakların yeraltı ve yerüstü kaynaklarını da işletme hakkını elde etmişler ve o ülkenin içlerine kadar¹⁰⁷ girme imkânını kazanmışlardır.

Sömürgecilik ve Oryantalizm ilişkisi

Batının misyonerlik ve sömürgecilik kültürünün temelinde Orta Çağ'dan itibaren geliştirdiği Oryantalist yaklaşımların etkisi oldukça büyüktür. Oryantalizm konusunda en yetkili kişilerden biri de *Edward Said'dir*. Said, 1978 yılında yayınladığı *Şarkiyatçılık* adlı eserinde Şark'ı Avrupa'nın sadece komşusu değil, en büyük, en zengin, en eski sömürgesi ve uygarlıkları ile dillerinin kaynağı ve aynı zamanda kültürel rakibi olarak tanımlamakta ve Şark'la kurulabilecek ilişkiler dizisinin Batı'nın üstünlüğü temelinde şekillendiğine dikkat çeker. Şarkiyatçılığın sadece olgusal bir öğretiyi olmadığını, etkili bir akademik geleneğin olması yanında seyyahların, ticari girişimlerin, yönetimlerin, askeri seferlerin, roman ve egzotik macera hikâyesi okurlarının, doğa tarihçileri ve hacılar tarafından belirlenmiş bir ilgi alanı¹⁰⁸ olduğunu belirtir.

Said, biraz duygusal bir tanımlama yapsa da İtalyan asıllı kâşif *Mr. Manzoni'nin* 1877 yılında Yemen'de Hudeyde ile San'a arasını karış karış gezip bölgeyi mükemmel bir şekilde haritalaması¹⁰⁹ örneğinde görüldüğü gibi seyyah ve kâşiflerin amaçlarının sadece egzotik maceralar peşinden koşmaktan öte, ülkelerinin siyasal çıkarlarına hizmet eden bireyler olduğunu da göstermektedir. Said'e göre Batı, kendi sömürgecilik hareketini haklı gösterebilmek için kafasında hayali bir Doğu algısı üretmiş ve akla gelebilecek bütün olumsuzlukları bu algıya yüklemiştir. Doğu, "*tembel, uyuşuk, günahkâr, cinselliğe düşkün, zorba ve çalışma disiplininin yoksun olarak*", tasvir edilmiş ve medeni Batı'nın Doğu üzerinde tasarruf hakkı olduğu iddia edilmiştir. XIX. yüzyılda Batı'nın Doğu üzerinde gerçekleştirdiği işgal ve sömürü hareketi bu tasarruf hakkına dayandırılmıştır.¹¹⁰ Batı düşüncesi kültürel ve genetik olarak kendisinden farklı gördüklerini "*ötekileştirmiş*", Hristiyan olmayan toplumları medeni anlamda

¹⁰⁰ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: 30. Baskı, İletişim Yayınları, 2015, 122-123; Edouard Philippe Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, İstanbul: Örgün Yayınları, 2010, 42; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 252-253.

¹⁰¹ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 85-100.

¹⁰² Deane, *İlk Sanayi İnkılabı*, 14-161.

¹⁰³ Tilly, *Avrupa'da Devrimler*, 154.

¹⁰⁴ Ferguson, *İmparatorluk*, 45.

¹⁰⁵ J. M. Blaut, *Sömürgeciliğin Dünya Modeli*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, 287.

¹⁰⁶ Kenndy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, 193.

¹⁰⁷ Armaoğlu, *XIX. yüzyıl Siyasi Tarihi*, 598.

¹⁰⁸ Edward Said, *Şarkiyatçılık*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016, 11, 17, 215.

¹⁰⁹ Ahmet Hamdi Paşa, *Misyoner, İngiliz Misyoneri Nasıl Yetiştiriliyor?* Sadeleştiren M. Cemal Sofuoğlu, İzmir: Tibyan Yayınları, 2007, 75.

¹¹⁰ Ali Şükrü Çoruk, "Oryantalizm Üzerine Notlar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, (Aralık 2007), 193-202.

ehlileştirilmeye ve insanileştirilmeye, dini anlamda ise hidayete ulaştırılmaya ihtiyacı olan topluluklar olarak değerlendirmiş ve bu işlemin başarıya ulaşabilmesi için muhatabın dilini, dinini ve kültürünü çok iyi derecede bilmeyi zaruri görmüştür. Hristiyan misyonerler dinlerini ve inançlarını ulaştıracakları toplumları tanımaya ihtiyaç duymuşlar, bu nedenle bunlardan bazıları hem misyoner hem de oryantalist olmak zorunda kalmışlardır. Batı'da Doğu'ya olan ilgi o kadar çok artmıştır ki bu ilgi o dönemin araştırmalarına da yansımıştır. 1800 ile 1950 yılları arasında Doğu ile ilgili 60-65 milyon adet eserin varlığı bu ilginin dozunu göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. İslam hakkında Batı'da yapılan çalışmaların bir kısmı ciddi ve bilimsel olarak yapılırken bir kısmı da tamamen İslam'a karşı bir saldırı unsuru¹¹¹ olarak kullanılmıştır.

İngiltere'de Türklerle ilgili yapılan ilk çalışma Osmanlı ordularının 1570'te Kıbrıs'ı fethetmelerini konu alan Fransızca bir eserin 1573'te İngilizceye çevrilerek basılması ile gerçekleştirilmiştir. Zamanla tüccarlar, diplomatlar, din adamları, bilim adamları ve sanatçıların da aralarında bulunduğu birçok seyyah Osmanlı topraklarını ziyaret etmiş, Türk kültürü ve sanatını öğrenmeye çalışmıştır. Bu zümrelerden bazıları hayranlıkla karşıladıkları Türk geleneklerini ve İslam dinini kabul ederek Osmanlı topraklarına yerleşmiş ve Türkler gibi yaşamayı seçmişlerdir. XIX. yüzyılda (1820-1900 yılları arasında) Türkiye'ye gelen 94 İngiliz gezgin arasında 4 doktor, 6 din adamı, 14 hükümet görevlisi, 16 ilim adamı, 3 tüccar, 10 asker, 5 sanatçı, 9 yazar ve 5 muhtelif meslek erbabı bulunmaktadır. Osmanlı coğrafyasına gelen seyyahların/gezginlerin yapmış oldukları geziler sadece entelektüel merakın giderilmesi ve Türk kültürünü tanıma arzusunun bir sonucu olmayıp, kendi devletleri adına istihbarat toplama görevinin bir parçasıdır. 1882 yılında İngilizlerin Mısır'da çeşitli mesleklerden görünen ajan ve seyyahlar vasıtasıyla Dürzi ve Nusayrilerden asker yazdıkları ve 1891'de yine bir seyyah olan *Dr. Glazerk'in* Arabistan'da çıkan isyanı büyüttüğü ve isyancıları İngiltere'nin desteklediği görülmektedir. Gezginlerin bazıları da kültürel keşiflerde bulunmuş, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kazılar yapmış ve antik eserlerin envanterini çıkarmışlardır. Bunlardan Fransız gezgin L' Anglois, Mersin'de kazı yapmış ve çıkardığı antik eserleri, Louvre Müzesi'ne¹¹² göndererek, kültürel ve sanatsal yağmacılık faaliyetlerinde bulunmuştur.

İlk İngiliz şarkiyatçısı olarak bilinen rahip *William Bedwell'in* önerisi ile 1632'de Cambridge, 1634'de ise Oxford üniversitelerinde Arapça kürsülerinin kurulması¹¹³ ve Batı'da oryantalizmin kurumsallaşmaya başlamasında ticari ve dini sebeplerinin yanı sıra, o dönemde Osmanlı Devleti'nin yükselişi ve Avrupa için ciddi bir tehdit oluşturması gibi etkenlerde tesirli olmuştur. "*Bu nedenle oryantalizm bir bakıma, Osmanlı Devleti'ni ve onun şahsında bütün Müslümanları siyasi, askeri, iktisadi ve fikri alanlarda yenilgiye uğratmak*"¹¹⁴ amacıyla tesis edilmiş, elde edilen veriler ise sömürgeciliğin daha etkin hale getirilmesinde kullanılmıştır.

Sömürgecilik ve Misyonerlik İlişkisi

Teknolojik gelişmelerin yanında misyonerlik de sömürü düzeninin kuruluşunda ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesinde neredeyse tüm sömürgeci güçler tarafından önemli bir faktör olarak görülüp kullanılmıştır. Hammadde açısından zengin, ancak idari, siyasi ve kültürel açıdan geri kalmış coğrafyalar, Avrupalı uluslarca birer birer müstemleke haline getirilirken her türlü sömürüye maruz bırakılmışlardır. Özellikle Afrika coğrafyasının geri kalmış halklarından yüz binlerce masum insan, köleleştirilerek Amerika Kıtası'na çalıştırılmak üzere götürülmüştür. Avrupalı emperyalist güçler, özgürlüklerini çaldıkları bu masum insanlara her türlü dini ve kültürel telkini yapmışlardır. Bilhassa Afrika'da bir zencinin hastaneye girebilmesi ya da aş evinden yemek alabilmesi için kiliseden vize alması yani Hristiyan olması¹¹⁵ zorunlu hale getirilmiştir. Kolonilerde papağanlarına bile "*çık dışarı pis zenci*"¹¹⁶ demeyi ezberleten bu zihniyetin muhataplarına yaklaşımı günümüzde bile çeşitli soru işaretleri taşımaktadır.

Sömürgeciliğin Avrupa'daki öncü güçleri olan İspanya ve Portekiz, neredeyse tüm dünyayı paylaştıkları 1494 tarihli Tordesillas Antlaşması sonrasında Papalıktan aldıkları yetki ve imtiyazlar karşılığında kendi hâkimiyetleri altında bulunan coğrafyadaki yaşayan insanları Hristiyanlaştırmak ve yapılacak misyonerlik

¹¹¹ Bayram Ali Çetinkaya, "Misyonerlerin Epistemolojik Kaynağı Olarak Oryantalizm", *İslami Araştırmalar*, 20/4, (2007), 400.

¹¹² Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde*, 56-61, 141.

¹¹³ Rıza Kurtuluş, "İngiltere'de İslam Araştırmaları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, 310-311.

¹¹⁴ Harun Anay, "İslam Düşüncesi Alanında Yapılan İngilizce Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri", *Divan*, 1 (2000), 197-307.

¹¹⁵ Ahmet Kahraman, *Dinler ve Misyonerler*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2009, 192.

¹¹⁶ Necmettin Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", *Osmanlı*, Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 329-338.

faaliyetlerinin bütün masraflarını da karşılamakla¹¹⁷ mükellef olmuşlardır. Emperyalist Batılı ülkeler hem yeni sömürgeler elde edilmesinde hem de sömürgelerdeki yerli halkın soykırıma tabi tutulmasında misyonerleri öncü güç olarak kullanmışlardır. Kilise ve devlet eliyle yapılan sistematik soykırımlarda yerli halkın yaklaşık %90'ı katledilmiştir. Çiçek hastalığı taşıyan insanlardan toplanan eşyalar yerli kabilelere dağıtılarak hastalık bilinçli olarak yayılmak istenmiştir. Amerika'da Kızılderililer, Avustralya'da Aborjinler, Yeni Zelanda'da Maoriler ve köleleştirilerek Amerika'ya götürülen milyonlarca Afrikalı zenci, talancı keşişler olarak da adlandırılan misyonerler tarafından zorla Hristiyanlaştırılmıştır.¹¹⁸ Hem de bu Hristiyanlaştırma hareketi Asya ve Afrika'nın yerli halklarına medenileşme hareketi olarak sunulmuş, Batı'da bilim ve aydınlanma kiliseye rağmen gelişirken, Batı'nın teknik anlamdaki üstünlüğü sanki Hristiyanlığın bir zaferiymiş¹¹⁹ gibi gösterilmiştir.

Yeni Ahid metinleri içerisindeki "gidin" ve "deyin ki" cümleleri ile başlayan ve Hz. İsa'nın yeni dini, insanlara duyurmaları amacıyla talebelerini gönderirken ifade ettiği sözleri, misyonerliğin temel referansını¹²⁰ teşkil etmektedir. Bu sözleri kendilerine rehber edinen Katolik ve Protestan misyonerler, yerli halkı Hristiyanlaştırmak amacıyla Latin Amerika'nın, Afrika'nın, Orta Doğu'nun ve Uzak Doğu'nun en tenha köşelerine bile gitmişler, kendi dil ve kültürlerini benimsetmek için dünyanın dört bir yanına dağılmışlardır.¹²¹ Bu süreçte misyonerlik, sömürgeciliğin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Misyonerler dünyanın farklı bölgelerinde görünürde eğitim, sağlık ve insani yardım alanlarında faaliyet yürütmüş, çalışmalarını esnasında tüm insani değerleri ve dini öğretileri hiçe sayarak yerli toplumları adeta köleleştirmiş, uluslararası ekonomik ve siyasi çıkarlarla emperyalist bakış açısına hizmet etmişlerdir.¹²²

Avrupalı sömürgeci ülkeler egemenliklerini kurdukları ülkelerde kendi dillerinin öğrenilmesini de zorunlu hale getirmişlerdir. Örneğin Portekiz, Afrika'daki sömürgelerindeki okullarda Portekizce konuşmayı, misyoner ve yardımcılarının ise okul dışında da Portekizce konuşmalarını zorunlu hale getiren yasalar çıkarmış, yerel dillerin kullanımına sadece din derslerinde¹²³ izin vermiştir. Daha sonraki dönemlerde ise artarak devam eden misyonerlik faaliyetleri ile sömürgecilik paralel olarak ilerlemiştir. Sömürgecilik yarışında kimi zaman İngiltere ile Fransa karşı karşıya gelmiş, aralarındaki mezhepsel çatışmalardan dolayı birbirlerinin misyonerlerini hapsedmişlerdir. Hatta Katolik Fransa, bir Protestan misyoneri tazminat cezasına¹²⁴ çarptırmıştır.

Felsefi olarak oryantalizmi, destek olarak teknolojik gücü arkasına alan İngiliz sömürgeciliği aynı zamanda misyonerlik faaliyetleri sayesinde kolayca genişleme imkânı bulmuştur. 1649 yılında İngiltere'de Londra merkezli kurulan "Hristiyanlığı Dünyaya Yayma Cemiyeti" bizzat İngiliz Parlamentosu tarafından kurulmuştur. "Dünyanın Hristiyanlaştırılması" sloganıyla hareket eden bu cemiyet özellikle XIX. yüzyılda faaliyetlerini oldukça artırmış ve şube sayısını 7.000'e çıkarmış, birçok dilde yaklaşık yirmi sekiz milyon dini kitap bastırarak ücretsiz olarak dağıtmıştır. İngiliz Kilise Teşkilatı, Osmanlı Devleti'ne karşı çalışmalarını oldukça disiplinli bir şekilde yürütmüş, 1701'de "İncil'i Yayma Cemiyeti" ve 1792'de ise "Vaftizci Misyonlar Derneği" kurulmuş, misyonerler için önemli bir yayın organı olan "Asya Kraliyet Dergisi"¹²⁵ de bu tarihlerde yayınlanmaya başlamıştır.

İngilizlerin sömürge topraklarında önce ticaretle başlattıkları ilişkiler, açılan eğitim kurumları tarafından geliştirilmiş, "London Missionary Society, Missionary Society"¹²⁶ gibi misyoner dernekleri tarafından desteklenerek egemen devletin politikalarına uygun bir zemin oluşturulmuştur. 1795 yılında Council for World Mission adlı kuruluş 1795 ile 1966 yılları arasında London Missionary Society ismiyle anılmış ve XIX. yüzyıl başında Yunanistan bölgesinde faaliyette bulunmuştur. 33 farklı Protestan misyoner kurumun faaliyet gösterdiği Osmanlı coğrafyasında, ciddi ilk Protestan misyonerlik faaliyetini 1799'da Londra'da kurulan Church Missionary Society (CMS) başlatmıştır. CMS, XIX. yüzyılda Mısır, İran, Ürdün, Filistin gibi Osmanlı coğrafyasının

¹¹⁷ Ömer Turan, *Avrasya'da Misyonerlik*, Ankara: Asam Yayınları, 2002, 2.

¹¹⁸ Kahraman, *Dinler ve Misyonerler*, 226-227.

¹¹⁹ Süleyman Kocabaş, *Misyonerlik ve Misyonerler*, İstanbul: Vatan Yayınları, 2006, 74-75.

¹²⁰ Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, 193-199; G. Wyman Bury, *Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu*, İstanbul: Destek Yayınları, 2011, 109.

¹²¹ Ülman, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, 22.

¹²² S. A. Hajdari, "Tarihi Süreç İçerisinde Misyonerlik ve Misyonerlerin Yetim Faaliyetleri", *İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*, (2016), 3-60.

¹²³ Orhan Özdemir, "Egemenlik ve Dil", *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt 3, 1 (2006), 13-24.

¹²⁴ Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, 79.

¹²⁵ Necdet Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2007, 177; Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2012, 20.

¹²⁶ Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı*, 26.

yanında Kenya, Nijerya, Ruanda, Sierra Leona, Sudan, Tanzanya, Uganda, Kanada, Çin, Hindistan, Pakistan, Yeni Zelanda ve Sri Lanka'da¹²⁷ faaliyet göstermiştir.

111'i Katolik, 122'si Protestan olmak üzere toplamda 233 misyoner kurum¹²⁸ İngiliz yayılcılığının hedeflediği sahada yaptığı faaliyetler ile sömürü politikalarına hizmet etmiştir. Osmanlı coğrafyasında 1800'lü yılların hemen başında faaliyete geçen İngiliz misyoner kurumları toplamda 240'tan fazla okul¹²⁹ açmıştır. Protestan misyonerler Osmanlı Devleti'nde özellikle gayrimüslim azınlıkların milliyetçilik hareketlerinde önemli bir rol oynamış, açtıkları okullarda o toplulukların liderlerini¹³⁰ yetiştirmişlerdir. İngiliz sömürge politikasının gerçekleşmesi amacıyla misyonerler okulların yanında hastane ve sağlık kuruluşları ile kimsesiz çocuklar için yetimhaneler kurmuşlardır. Osmanlı Devleti bazı hekimlerin misyonerlik yaptıklarını tespit etmiş ve bu kişileri bölgeden uzaklaştırmıştır. 1898'de İngiliz sefreti Kerek'te mahalli yetkililerin İngiliz misyonerlerine zulmettiği gerekçesiyle Osmanlı yönetimine bir muhtıra vermiştir. 1899'da Diyarbakır'da misyonerlerin gizlice çocuk toplamaları dönemin arşiv belgelerine yansımıştır. Bu örnekler bakıldığında açılan sağlık kurumları ve yetimhanelerin de İngiliz misyonerliğinin dolayısıyla İngiliz sömürgeçiliğinin bir aracı olarak kullanıldığı ve misyonerlerin en üst diplomatik birim olan büyükelçilik tarafından korunduğu görülebilmektedir.¹³¹ 15 Ocak 1887 tarihli arşiv belgesine göre İngiliz konsolosların misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu¹³² bildirilmektedir.

İngiltere'de Kraliçe Victoria döneminde (1837-1901) misyonerlik faaliyetlerinde yerel kültürlerin Anglikanlaştırılması¹³³ hedeflenmiştir. Protestan misyonerlerin bu çalışmaları İngiliz elçilik ve konsolosları¹³⁴ tarafından da desteklenmiştir. Bunun örneklerinden biri İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu tarafından açılan okul örneğinde görülebilmektedir. Okul, İngilizce ve din dersleri vermek amacıyla açılmasına rağmen, okulun ilk amacının İngilizce öğretmek olmadığı, öğrencilerin kendilerine daha az itiraz edecekleri ve yapılan telkinlerin öğrencilerin zihinlerine daha kolay yerleşeceği için İngilizce eğitim yapıldığı Groves'in seyahatnamesinde belirtilmiştir. Misyonerlik faaliyetlerinde kullanılan kitapların kargo ücretlerinin bir kısmının konsoloslarca ödenmesi, konsoloshanenin misyonerlik faaliyetlerine destek olduğunu göstermektedir. Bölgede artan Protestan misyonerlik faaliyetleri sömürgeçiliğin bir aracı haline gelmiştir. London Society İngiltere'nin misyonerlik faaliyetlerini yürüten temel bir kurum olmasına rağmen bu kurumun Irak'taki faaliyetleri bölgedeki siyasi karışıklıklar nedeniyle konsoloslar ve konsoloshane tarafından yürütülmüştür.¹³⁵ Konsoloslar sadece misyoner okulları için destek olmamış, gayrimüslimlerin okullarına da destek vermişlerdir. 25 Ağustos 1901 tarihinde Mamüretülaziz (Elazığ) İngiliz eski konsolosu Moşe, Ermeni okullarında görev almak istemiş¹³⁶ bu durum Osmanlı makamlarınca sakıncalı bulunmuştur.

Tarsus Amerikan Koleji'nde 1953-1966 yılları arasında öğretmen olarak görev yapan Frank A. Stone, *Sömürgeçiliğin Hasat Mevsimi Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları* adlı eserinde Amerikan misyoner okullarının da konsolosluk çalışmalarıyla himaye edildiğini¹³⁷ belirtmektedir. Her iki örnek de misyoner okullarının arkasında ilgili devletin diplomatik birimlerinin olduğunu göstermektedir. 4 Kasım 1887 tarihli bir arşiv belgesinde Halep'te İngiliz konsolos başkanlığında kurulan mason locasının bozguncu faaliyetlerinden¹³⁸ bahsedilmektedir.

Yabancı topraklarda ülkesini temsil etmenin yanında genel olarak ticari faaliyetleri geliştirme ve yerleşik vatandaşlarının idari sorumluluğu gibi faaliyetler konsolosluk faaliyetleri olarak değerlendirilse de 1830 yılında Kudüs'te sadece iki İngiliz misyoner ailesinin varlığına rağmen İngiliz konsolosluğunun açılması tamamen

¹²⁷ Turan, *Avrasya'da Misyonerlik*, 147-157.

¹²⁸ Turan, *Avrasya'da Misyonerlik*, 5.

¹²⁹ Yunus Emre Uçan, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 329.

¹³⁰ Turan, *Avrasya'da Misyonerlik*, 11-12.

¹³¹ Ratip Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, 139-143.

¹³² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y..PRK.ASK, 37-52, (H-19.04.1304).

¹³³ Ferguson, *İmparatorluk*, 23.

¹³⁴ Turan, *Avrasya'da Misyonerlik*, 149.

¹³⁵ Yurdakul, *İngiltere Orta Doğu'ya Nasıl Girdi?* 219-222.

¹³⁶ BOA, Y.. PRK.HR, 31-25, (H-10.05.1319).

¹³⁷ A. Stone, *Sömürgeçiliğin Hasat Mevsimi*, 82.

¹³⁸ BOA, HSD.CB, 2-39, (H-17.02.1305).

siyasi amaçlarla konsolosluk tesis edildiğini de göstermektedir. 1789'a kadar Basra merkezli faaliyet yürüten İngiliz konsoloslarının genelde ticari meselelerle ilgilendikleri görülürken bu tarihten sonra bölgeye atanan konsolosların bölgeye savaştan nüfuz etmeye çalışan İngiliz dış politikasının sahadaki oyuncularını ve alandaki istihbarat kaynakları olduğu görülmektedir. Konsolosların İngiliz himayesinin Yezidiler ve Yahudiler de dâhil olmak üzere neredeyse bütün gayrimüslim Osmanlı tebaasına kadar genişletilmesi için yoğun bir şekilde çalıştıkları ve bölgedeki Arap kabileleri ve Kürt aşiretleri ile işbirliği yapıp gizli anlaşmalar¹³⁹ imzaladıkları görülmüştür. İngiltere'nin ileride olası bir Osmanlı-İngiliz çatışması öncesinde bölgedeki Osmanlı kuvvetleri hakkında istihbarat toplama amacıyla Bağdat'ta bazı İngiliz konsoloslarının ziyaret görüntüsü altında Osmanlı kuvvetlerini teftiş etmesi¹⁴⁰ 31 Temmuz 1912 tarihli arşiv belgesine yansımıştır.

Batı dünyasının büyük bir bölümünde Türk kelimesi ile Müslüman kelimesi eş anlamlı olarak algılanmış, bu nedenle her iki kavram ile olumsuz yaklaşımlar edebi ve sanat eserlerine de yansımıştır. Müslümanların her zaman ellerinde kılıçla tasvir edilmeleri, Fatih'in "*Tanrı'nın zalim düşmanı*" olarak tanımlanması, İslamiyet'in bir veba gibi gösterilmesi, Türklerin "*Tanrı'nın gazabı*" olduğuna dair kanının oluşması, Cervantes'in "*bu dine basit insanlar inanır*" diyerek İslamiyet'e saldırması¹⁴¹ gibi örneklerin sayısı oldukça fazladır. Türklerin gözüyle İngiltere, İslam'ı reddeden ve puta tapanların yuvası olarak değerlendirilirken, İngilizlerin gözünde ise Osmanlılar, deri yüzücü ve dinsizlerin çocukları olarak görülmüştür.¹⁴² Dinin, saldırgan askeri ve siyasi amaçlar için kullanılması, İslamiyet'ten değil, İslamiyet'in kutsal topraklardan sürülmesi bahanesiyle XI. yüzyılda yapılan Haçlı Seferleri'yle başlamış ve Hristiyanlıktan esinlenilerek¹⁴³ geliştirilmiştir.

Kraliçe Victoria dönemi (1837-1901), İngiltere'nin dindarlıkta ve misyoner dernekleriyle kökten dinci Hristiyanlık hareketlerinin etkinliğinde, belirgin bir artışın gözlemlendiği dönem olmuştur. Bu dönemde İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasına olan ilgisinin artmasına paralel olarak neredeyse tüm imparatorluk coğrafyasında misyonerlerin de etkisi oldukça artmış, misyonerler ülkelerindeki taraftarlarına imparatorlukta meydana gelen siyasal ve toplumsal olayların aktarımında genelde önyargılı bilgiler ulaştırıp, kamuoyunu etkilemeye çalışmışlardır.¹⁴⁴ Benzer algı operasyonları kimi zaman da doğrudan konsoloslar eliyle yapılmıştır. 3 Nisan 1895 tarihli bir arşiv belgesine göre İngiltere'nin Trabzon konsolosunun bölgede bir gerginlik yaratmak için Müslümanların Ermenilere karşı hazırlıklara giriştiği ve Rusya'nın Erzurum ve Trabzon'u işgale hazırlandığına dair haberler neşrettiği¹⁴⁵ bilgisine ulaşılmıştır. 30 Temmuz 1902 tarihli arşiv belgesine göre ise İngiltere'nin Erzurum ve Mamuretülaziz konsoloslarının ise Kıgı'ya gelerek Ermenilerle görüştüğü¹⁴⁶ bildirilmektedir. 14 Temmuz 1893 tarihli arşiv belgesine göre yapılan tahkikat sonucunda Anadolu'daki İngiliz konsoloslarının Ermenilerle temasa geçerek onları devlet aleyhine tahrik ettiklerinin kesin olarak anlaşılması üzerine İngiliz konsoloslarına seyahat kısıtlaması¹⁴⁷ getirilmesine rağmen sonraki dönemlerde de benzeri faaliyetlerin devam ediyor olması alınan tedbirlere uyulmadığını göstermektedir. İngiliz konsoloslar Osmanlı coğrafyasının hemen her köşesinde kendi himayelerini kabul edebilecek gruplarla temaslarını sürdürmüşlerdir. 31 Ekim 1883 tarihli bir arşiv belgesine göre Hudeyde'de İngiliz konsolosun üç yüz sene önce Hindistan ve Cava'dan göç ederek Yemen'e yerleşen kişileri İngiliz tebaasına davet ettiği¹⁴⁸ bildirilmektedir.

Avrupa Hristiyan kamuoyunda Türkler hakkında olumsuz algıların üretilmesinde misyonerlerin ve bazı konsoloslarla onların genelde Ermenilerden oluşan dragoman ve yardımcılarının etkilerinin bulunduğunu bir İngiliz gazeteci olan *Sidney Whitman'da* itiraf etmektedir. II. Abdülhamit döneminde 1896-1908 yılları arasında İstanbul, Makedonya ve Türkiye'de yapmış olduğu on iki yılı bulan gezilerinden oluşan anılarını kaleme alma nedenini; Türklerin halisane insani vasıflarına duyduğu sempati ve Türklerin Avrupa kamuoyundan gördükleri adaletsizlik karşısında hissettiklerini ifade etmek olarak belirtmektedir. 26 Ağustos 1896 tarihinde Osmanlı Bankası'nın Ermeni komitacılarca basılması ve İstanbul'da çıkan olayları değerlendirirken; büyük devletlerin İstanbul'da bulunan diplomatik temsilcilerinin uzunca bir süredir hükümetlerine dehşet verici raporlar

¹³⁹ Yurdakul, *İngiltere Orta Doğu'ya Nasıl Girdi?* 21,339-340.

¹⁴⁰ BOA, DH.İD, 130-4, (H-16.08.1320).

¹⁴¹ Kumrular, *Türk Korkusu*, 37-99.

¹⁴² Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde*, 48.

¹⁴³ J. Stanford Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşına Giriş*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,2014, 337.

¹⁴⁴ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*,92.

¹⁴⁵ BOA, Y.PRK.UM, 31-91, (H-07.10.1312)

¹⁴⁶ BOA, Y.PRK.ASK, 183-66, (H-23.04.1320).

¹⁴⁷ BOA, Y.PRK.AZJ, 26-48, (H-29.12.1310).

¹⁴⁸ BOA, Y.PRK.AZJ, 8-83, (H-29.12.1300).

gönderdiğini, bu raporların matbuata sızdırılmasıyla Müslüman Türklere yönelik bir hınc kampanyası başlatıldığını, bu durumun İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde oldukça önemsendiğini ifade etmektedir. Bu kışkırtmaların İngiltere'de Canon McColl ve Westminister Dükü tarafından idare edildiğini ve resmi Anglikan kilisesine tabi olmayan Protestan mezhebine bağlı Hristiyanlardan oluşan Non-conformistler tarafından desteklendiğini ve Türklerin Hristiyan kanına susayan yobazlar olarak gösterildiğini ifade etmektedir. İstanbul'a ilk kez gelen bir Avrupalının Türklere ait olağanüstü peşin hükümlerle bu topraklara ayak bastığını, daha öğrencilik yıllarında kendilerine öğretilen ve nesilden nesile aktarılan dini öğretilerin Türkler hakkında olumsuz ifadeler içerdiğini belirtmektedir. Tarihi gerçekleri tümüyle bilmeden, Hristiyan olarak dünyaya gelmiş ve bu dinin öğretileriyle yetişmiş birinin Müslüman Türk'e karşı adil bir şekilde davranması ve tarafsız bir ruhla yaklaşmasının asla mümkün olmayacağını¹⁴⁹ ifade etmektedir.

Sömürgecilik taraftarları, büyük güçlerin yaptığı sömürgecilik faaliyetlerini İngiltere'de "*İngiliz ırkının üstünlüğü*", Almanya'da "*Alman ırkının hayatiyeti*", Fransa ve İtalya'da ise "*Büyük devlet olmak mesuliyeti*"¹⁵⁰ şeklinde formüle ederek dile getirmişler yaptıkları işgal ve sömürüye kılıf uydurmuşlardır. Bu sloganların oluşumuyla yapılacak sömürü faaliyetlerine kendi ülkelerinden kamusal destek sağlanırken, sömürülen ülkelerde ise yapılan faaliyetler, medenileştirme projesi olarak gösterilerek oluşabilecek tepkilerin önü kesilmeye çalışılmıştır. Yabancı ülkelerin doğuya gönderdikleri misyonerleri himaye etmesi, misyonerliğin kendisine diplomatik destek sağlayarak gelişimini hızlandırmıştır. Bu desteğin arkasında yatan neden ise misyonerlerin kendi ülkelerine ait fikir, düşünce ve kültürel yapıları ile ticaret olanaklarını gittikleri ülkelere taşıyan ve özellikle öğretim yoluyla batı hegemonyasına karşı çıkmayacak karakterde insan yetiştirmelerinden kaynaklanmaktadır. Kısaca siyasi ve ticari hedefler, dini ve misyonerlik faaliyetleri ile perdelenmiş¹⁵¹ ve sömürü düzeninin temelleri atılmıştır. Geri kalmış ülkelerdeki insanları "*karanlıktan kurtarmak*" gibi bir görev üstlenen ve onlara "*medeniyet götürmek*" ya da onları "*uygarlığa kavuşturmak*"¹⁵² gibi iddialı sloganlarla dünyaya yayılan misyonerler, sömürge yönetimleri ile daima iş birliği içinde olmuşlar ve onların himayesinde çalışarak sonuçta aynı amaca hizmet etmişlerdir. Yerli halkın yeni inanç, yeni değerler ve yeni hayat tarzıyla beraber yeni tüketim alışkanlıkları edinmesi üzerine yoğunlaşmışlar, İngiliz sanayi mamulleri için pazar oluşturma¹⁵³ ve geliştirme görevini yerine getirmişlerdir.

Hem emperyalizmin hem de misyonerlik faaliyetlerinin "*altın çağı*" olan XIX. yüzyılda kilise, kültürel emperyalizmin öncüsü olmuş, devlet aygıtının ve zengin burjuvazi kesiminin yayılma taleplerine uygun olarak yapılanmış, maddi anlamda zenginleşmiş, emperyalist anlayışın içine entegre olarak dünyanın değişik bölgelerinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Batılı kapitalistler ve burjuva kesimi tarafından himaye edilen misyonerler, faaliyet sahalarındaki halkı sadece Hristiyanlığa davet etmekle kalmamış, aynı zamanda onların yaşam şekillerini ve alışkanlıklarını da değiştirmiş ve bu halkların Batı medeniyetinin sunduğu imkân ve mallara talep oluşturulmasında¹⁵⁴ etkin bir rol oynamışlardır.

Sömürgeciliğin Sonuçları

Sömürgeciliğin insanlık tarihi bakımından en önemli sonuçlarından biri de hiç şüphesiz ki kölelik olmuştur. Özellikle Amerika kıtalarındaki yerleşimlerin zenginleşmesi, uzun bir süre Afrika ile yapılan köle ticaretine bağlı kalmıştır. İngiliz ve Fransız tacirler, batı yarım küreye dokuz ila on milyon siyahî köle taşımışlar, kölelerin iş gücü sayesinde yeni toprakları tarıma açmışlar, başta şeker ve pamuk gibi temel ürünlerde¹⁵⁵ büyük çapta üretim gerçekleştirmişlerdir. Köle ticareti zamanla o kadar artmıştır ki, 1700 yılında İngilizlerin lideri oldukları köle ticaretinin, altın ve fildişi ticaretini geçtiği görülmüştür.¹⁵⁶

İngilizler sömürü altına aldıkları ülkelerin yeraltı ve yerüstü kaynaklarıyla insan gücünü kendi ülkelerine aktarmış, onları Sanayi Devrimi'nde kullanarak teknolojik gelişmelerini hızlandırmış ve zengin olmuşlardır. Bunlara ek olarak sosyal ve siyasal yapılarını çağın gereklerine göre yeniden¹⁵⁷ tanzim etmişlerdir. İngiliz

¹⁴⁹ Sidney Whitman, *Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, Çeviren Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017, 11-214.

¹⁵⁰ Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, 72.

¹⁵¹ Kocabaş, *Misyonerlik ve Misyonerler*, 57.

¹⁵² Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, 18.

¹⁵³ Özcan, "İngiltere", 301.

¹⁵⁴ Bülent Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, 21-22.

¹⁵⁵ J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2010, 405.

¹⁵⁶ Woodruff, *Modern Dünya Tarihi*, 74.

¹⁵⁷ Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası, Yayınları, 2009, 171.

sömürgeciliği genel olarak diğer ülkelerin sömürge politikalarına kıyasla daha esnek ve ılımlı olarak değerlendirilir. Çoğunlukla doğrudan yönetimin maddi ve manevi külfeti ve sorumluluğundan kaçınmak için dolaylı yönetim tarzı benimsenmiş, şirketler ve misyoner örgütler ön plana¹⁵⁸ çıkarılmıştır. İngiliz sömürgeciliği, “sömürmek ve örgütlenmek, küçümsemek ve iyi yönetmek, yağmalamak ve ülkeyi ileri uygarlık düzeyine ulaştırmak”¹⁵⁹ felsefesine göre şekillenmiş, sadece yağmadan oluşmamıştır. Örneğin; Hindistan’da Hristiyanlığı, İngilizce ve batı bilimini ana politikaları haline getirmişler, kölelik, kız çocuklarının öldürülmesi, kadının ölen kocasıyla birlikte yakılması¹⁶⁰ geleneklerine son vermişlerdir. Hindistan’a gönderdikleri kişilerden her zaman yerel geleneklere ve dini inançlara büyük bir saygı gösterilmesini istemişler, Hintlilerin fikirlerine saygısızlık yapmaktan kaçınmışlar, yaklaşık üç yüz değişik lisanın konuşulduğu bu topraklarda İngilizceyi yaymışlar, tek bir yargı sistemi, tek bir ağırlık ölçüsü ve para sistemi kurmuşlardır. Önce gümüş rupi çıkarılmış, daha sonra kâğıt para piyasaya sürülmüştür. Kurulan sistemle egemen ulus karşısında ezilen Hintli halk, tüketici bir ulus haline getirilmiş, bu durum İngiliz tüccarları oldukça zengin hale getirmiş, elde edilen servet ise yeniden endüstri alanına yatırılmak üzere İngiltere’ye aktarılmıştır.¹⁶¹

İngiltere’nin Osmanlı topraklarına olan ilgisi Orta Doğu Bölgesi’nden başlamıştır. İngiltere, Suriye ve Filistin bölgesine rakipleri Fransa ve Rusya’dan sonra girmesine rağmen İngiliz misyoner teşkilatlarının yaptığı yatırımlar ve açtığı kurumlarla bölgedeki etkinliğini kurmaya, rakiplerine karşı bir adım daha önde olmaya gayret göstermiştir. Bu misyoner kurumları “*esas itibarıyla İngiltere dış politikasının ve İngiliz yayılmacılığının enstrümanı gibi bir fonksiyon icra*” etmişler, kendi emperyal sistemlerinin katı savunuculuğunu yaparak, Protestanlığı yaymaktan ziyade “*İngilizliği ve bölgeye İngiliz nüfuzunun*”¹⁶² hâkim olması için gayret sarf etmişlerdir.

XIX. yüzyılın sonunda Afrika’nın onda dokuzu, Asya’nın da büyük bölümü, Batılı sömürgeci devletlerin kontrolü altına girmiş, XX. yüzyılın başlarında bu alan daha da genişletilmiştir. 1945’ten 1967 yılına kadar, 36’sı Afrika’da olmak üzere, 69 devlet kurulmuştur. Yıkılan sömürge imparatorluklarından en büyüğü ise Büyük Britanya İmparatorluğu’dur. İngiliz İmparatorluğu içinde bulunan bölgeler; *dominyon, koloni, himaye, manda ve koruma anlaşması* gibi değişik hukuki bağlarla anayurda bağlılığını sürdürürken, zamanla sömürgelerde meydana gelen gelişmeler üzerine daha yumuşak bağların kurulması bir zorunluluk olmuştur. 1926’da “*İngiliz Uluslar Topluluğu (Commonwealth)*” kurulması bu zorunluluğun bir sonucudur. İngiliz tacına sadakatin esas olduğu bu yeni statüde anayurt dışındaki bölgeler ile Londra arasındaki ilişkiler 1947’den itibaren diplomasi merkezli düzenlenmiş ve topluluğun üyeleri 1949’dan itibaren İngiliz tacını sembol olarak kabul eden özgür uluslar topluluğu olarak tanımlanmış, İngiliz sömürgeciyken bağımsızlığını kazanan devletler genel olarak topluluğun üyesi olmuşlardır.¹⁶³

Bu topluluk gönüllülük esasına dayalı uluslararası bir organizasyon olup, üyeler arasında siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesini amaçlamaktadır. Günümüzde birbirlerini egemen ve eşit kabul eden Antigua ve Barbuda, Avustralya, Bahama Adaları, Bangladeş, Barbados, Gambia, Birleşik Krallık, Belize, Bostwana, Dominik, Fiji, Bruni, Gana, Grenada, Guyana, Güney Afrika, Hindistan, Jameyka, Kanada, Kenya, Kıbrıs, Kribati, Lesotho, Malavi, Malezya, Maldiv Adaları, Malta, Mauritius, Mozambik, Nauru, Nijerya, Pakistan, Papua Yeni Gine, Saint Christopper and Nevis, Saint Lucia, Saint Vincent ve Grenadies, Samoa, Sierra Leone, Singapur, Somon Adaları, Sri Lanka, Swaziland, Şeyssel, Tanzanya, Tonga, Trinidad ve Tobago, Tavulu, Vanautu, Zambia, Kameron, Ruanda, Namibia, Uganda ve Yeni Zelanda olmak üzere 54 bağımsız devletten oluşan bu topluluğun başkanı İngiltere kral/kraliçesidir. Bu kural hükmünce dünya nüfusunun yaklaşık %25’ini oluşturan topluluğun başkanı ve topluluk içerisinde 16 üye devletin anayasal devlet başkanı 1952’den itibaren İngiltere kraliçesi olan II. Elizabeth’dır.¹⁶⁴

II. Dünya Savaşı sonrasında sömürge imparatorluklarının çöküşünden sonra temelleri 1926 yılında atılan İngiliz Milletler Topluluğu adlı organizasyon sayesinde İngiltere savaşta kaybettiği itibarı yeniden yakalamaya

¹⁵⁸ Özcan, “İngiltere”, 301.

¹⁵⁹ Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, 160.

¹⁶⁰ Woodruff, *Modern Dünya Tarihi*, 135.

¹⁶¹ Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, 160-169; Blaut, *Sömürgeciliğin Dünya Modeli*, 297.

¹⁶² Ş. Tufan Buzpınar, “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (XIX. yüzyıl)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 10, (2003), 107-120.

¹⁶³ Uçarol, *Siyasi Tarih*, 687-688.

¹⁶⁴ Zahide Melis Özün, *Devletlerarası ve Devlet Dışı Aktör Olarak İngiliz Milletler Topluluğu ve Türk Dış Politikası Üzerine Çıkarımlar*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, 11-36.

çalışmıştır. Günümüzde üye sayısı 54'e, yüzölçümü otuz milyon kilometre kareye (29.958.050 km²) ulaşan, nüfusu iki milyar dört yüz milyonu, ekonomisi ise dokuz trilyon doları aşan¹⁶⁵ topluluğun lideri ve kraliçenin 16 ülkenin anayasal hükümdarı olması İngiltere'nin hiç de küçümsenmeyecek bir coğrafyaya hükmettiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Sömürgeci hâkim zihniyet, sömürü alanından çekilirken de boş durmamış, bıraktığı siyasal ve ideolojik mirasla bu ülkelerin milli birlik oluşturma potansiyellerini büyük ölçüde devre dışı bırakmış,¹⁶⁶ sonuçları itibariyle bu gün bile içinden çıkılması oldukça zor görülen Orta Doğu ve Hindistan coğrafyalarındaki sorunların tohumlarını atmıştır. Bu gün bölgemizdeki Arap-İsrail sorunları, Hindistan-Pakistan arasındaki başta Keşmir olmak üzere yaşanan çeşitli gerilimler, İslam coğrafyasındaki etnik, kültürel ve mezhepsel ayrımın yaşandığı kargaşa ortamı da sömürgeci hâkim unsurların çağımıza bıraktığı sorunlu bir miras olarak değerlendirilmektedir.¹⁶⁷

Sonuç

İlk çağ uygarlıklarından itibaren yürütülen sömürgecilik faaliyetleri hedef topraklara egemen olmayı, her türlü kaynağa sahip olmayı ve kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmayı amaçlamıştır. Fenikeliler ve Yunanlıların öncülük ettiği İlk Çağ sömürgeciliği Coğrafi Keşifler ile gelişmiş ve değişmiştir. Modern sömürgecilik, maddi sömürünün yanında dini ve kültürel bir değişimi de dayatmıştır. Amerika ve Avustralya gibi coğrafyaların yerli halklarının çoğu katledilmiş, kültürleri yok edilmiştir. Yerli olarak isimlendirilen insanlar köleleştirilip ölesiye çalıştırılmıştır. Bu insanlara zorla din değiştirilmiş ve egemen gücün dili zorunlu tutulmuştur. Bu değişimin öncüleri Portekiz ve İspanya olmuştur. Özellikle Amerika'nın keşfinden sonra bu iki ülke arasındaki sömürge yarışı giderek artmış, ilerleyen dönemde ise bu mücadeleye Hollanda, Fransa ve İngiltere gibi yeni rakipler dâhil olmuştur.

İngiltere açısından başlangıçta korsanların desteklenmesiyle yürütülen bu mücadele, zamanla daha sistemli ve koordineli bir işleyiş kazanmıştır. Askeri alanda donanmanın gücünden yararlanan İngiltere, diplomatik alanda konsololarıyla, ideolojik alanda oryantalistleri ile dini alanda ise misyonerleri ile sahada tam kadro mücadele etmiştir. İngiliz konsololarının XIX. yüzyılda ticari meselelerin yanında bölgeye savaştan nüfuz etmek gayesinde olan İngiliz dış politikasının sahadaki uygulayıcıları ve istihbarat kaynakları olduğu, bölgedeki gayrimüslim tebaayı İngiliz himayesine almaya çalıştığı görülmektedir. XIX. yüzyıl boyunca toplam 94 İngiliz seyyahın Osmanlı coğrafyasını ziyaret etmesinin nedeninin sadece entelektüel merakın giderilmesinden ibaret olmadığı gayet aşikârdır.

Amerika'daki sömürgelerini kaybettikten sonra özellikle Hindistan'a ve Osmanlı coğrafyasına olan ilgisi artıran İngiltere, stratejik önemi olan ve Hindistan'a giden imparatorluk yolunun güvenliği için kapsamlı bir lojistik ağ kurmuştur. Hindistan'ın sömürülmesinde ise *Doğu Hindistan Şirketi* bazen legal bazen de illegal ticareti ile ekonomik anlamda ciddi bir getiri sağlarken, sayıları yüzbinleri bulan orduları ile İngiliz hükümetinin elini güçlendirmiştir. Bu şirket eliyle yapılan çay ve afyon ticaretinin getirisi Britanya'nın toplam vergi gelirleri içerisinde önemli bir paya sahiptir. Bunun yanında köle ticareti ve köleleştirilen insanların sömürge topraklarında neredeyse sıfır maliyetli işçi olarak çalıştırılması İngiliz ekonomisinin önemli gelir kaynakları arasında yer almıştır. Ekonomik kazanımlardan elde edilen para, sanayinin sermayesini oluşturmuştur. Gelişen sanayi sonrasında edinilen teknoloji ise daha kolay sömürge elde etmek/sömürgeleri elde tutmak için kullanılmış, *bilgi-sermaye-kar ve güç* ilişkisinden kurulu sistematik bir döngü oluşturulmuştur. Mali alanda ihtisaslaşmış kadrolar, geniş imtiyazlara ve ticaret ağına sahip şirketler, oluşabilecek riskleri karşılayan özel sigortalar ve oldukça gelişmiş bir para ve bankacılık sistemi bu döngünün sorunsuz işleminin teminatı olmuştur.

İngilizlerin kullandığı siyaset dilinin de sömürü politikalarını şekillendirdiği görülmektedir. İngiltere'de "*İngiliz ırkının üstünlüğü*" şeklinde formüle edilen sömürge siyaseti geri kalmış toplumlara medeniyet götürme çalışması olarak kamufle edilmiştir. *Lord Curzon'un* kendi halkına İngilizlerin Hindistan'da ilelebet kalmalarını sağlayacak bir yönetim sergilemesini tavsiye etmesinin yanında Hintlilerin de İngilizlerce sömürülmelerinden gurur duymaları gerektiğini belirtmesi, Hint halkı üzerinde psikolojik baskı kurularak adeta sömürülmeye alıştırmaları çabasını ikrar etmektedir. Bunun yanında *Gulam Ahmed ve Kadiyanilik* hareketi gibi misyonerlik çalışmaları sonucunda İngiliz hayranlığının topluma yayılmaya çalışılması Hindistan'ın uzunca bir süre

¹⁶⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Commonwealth_of_Nations, Erişim 06.04.2021.

¹⁶⁶ Özcan, "İngiltere", 301.

¹⁶⁷ Ayaz, *İngiliz misyonerliğinin*, 78.

İngilizlerce nasıl sömürüldüğü sorusunun cevabını verir niteliktedir. İngiliz Sömürge Bakanı *Joseph Chamberlain*, “*gün küçük ulusların günü değildir; gün imparatorluklarıdır*” derken, kendi coğrafyasından yaklaşık *yüz kırk* kat daha büyük bir coğrafyaya hâkim olan İngiliz emperyalist yaklaşımının temellerini ifade etmektedir. Bu geniş coğrafya güçlü bir demiryolu ağı ile ulaşım, telgraf hatlarıyla da iletişim ağıyla neredeyse birbirine bağlanmış ve denetimi oldukça kolaylaşmıştır.

XIX. yüzyıl İngiltere için gücünün doruğa ulaştığı bir zaman dilimini kapsarken Osmanlı Devleti'nin son yüzyılıdır. Bu dönemde İngiltere diplomatik, siyasal, askeri, ekonomik ve kültürel yayılma alanında zirveyi temsil ederken, muhatabı olan Osmanlı Devleti ise bahsedilen konuların hemen her birinde zaaf göstermektedir. İngiltere ikili ilişkilerin kurulduğu XVI. yüzyılın sonlarından 1876 Berlin Antlaşması'na kadar Osmanlı Devleti ile genelde ekonomik çıkarları açısından dostane ilişkiler sürdürmüş ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasından yana tavır takınmıştır. Mevcut en büyük sömürgelerinden biri olan Hindistan'a gidilen en kısa yolun Osmanlı coğrafyasından geçmesi, İngiltere'nin Osmanlı topraklarına olan ilgisini her geçen gün artırmış, bu yolun güvenliğinin sağlanmasında Fransa ve Rusya gibi en büyük rakiplerine karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır.

Fransa'nın Katolikliği, Rusların ise Ortodoksluğu kullanarak, Osmanlı coğrafyasında kendilerine nüfuz alanları oluşturmalarından ilham alan İngiltere, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı coğrafyasında siyasal, ekonomik ve kültürel olarak nüfuz edebileceği alanlar aramıştır. İngiltere'nin meseleyi oryantalist bakış açısıyla değerlendirmesi ve ilk İngiliz şarkiyatçısı olarak bilinen rahip *William Bedwell'in* önerisi ile 1630'lu yıllarda Cambridge ve Oxford üniversitelerinde Arapça kürsülerini kurması, bu işe ne kadar hazır olduğunu göstermektedir. Önce Nesturiler, Süryaniler, Keldaniler, Dürziler, Ermeniler ve Bulgarlar gibi çeşitli Hristiyan gruplar arasında Protestan misyonerlik faaliyetleri başlatılarak Osmanlı gayrimüslimleri arasında Protestan bir cemaat oluşturulmuş, daha sonra bu cemaatin hamiliği üstlenerek Osmanlı yönetimine baskı unsuru olarak kullanılmıştır.

Yetiştirilmeleri ve görevlendirilmeleri büyük bir titizlikle yapılan misyonerler, İngiliz Anglikan Kilisesi tarafından organize edilmiş, bizzat İngiliz kraliyeti ve hükümetleri tarafından da desteklenmiştir. Osmanlı coğrafyasına geldikleri ilk günden itibaren büyük bir gayretle işe başlayan misyonerler, açtıkları okul, hastane, matbaa, yardım kuruluşları ve yetimhaneler ile gayrimüslim unsurlar arasında oldukça etkili olmuş, kendilerine en büyük destek ise İngiliz büyükelçileri ve konsoloslarından gelmiştir. Özellikle eğitim alanında okullar ile yapılan misyonerlik faaliyetlerinde ileride Osmanlı Devleti'ne karşı isyan edecek kitlelerin lider kadrosu yetiştirilirken, tıbbi alanda yapılan misyonerlik faaliyetleriyle de azınlık tebaanın sempatisi kazanılmak istenmiş, siyasal, ekonomik ve kültürel amaçlı çalışmalar, misyonerlik marifetiyle dini çalışmalar gibi gösterilerek kamufle edilmiştir. İngiltere'nin misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirdiği coğrafi alan ile I. Dünya Savaşı sonrasında işgal ettiği bölgelerin büyük bir benzerlik taşıması, kamufleji düşürüp gerçek niyetleri gözler önüne sermiştir.

Toprakları üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı Devleti, özellikle XIX. yüzyılda bir yarış haline getirilen Batı'nın sömürgecilik faaliyetleriyle daha da yıpratılmış ve sonunda tasfiyesi gerçekleşmiştir. İngiltere bu tasfiye hareketinde en büyük sorumluluğa sahip olan ülkedir. İngiltere, rakiplerine oranla biraz geç başladığı sömürgecilik faaliyetlerinde hemen her aracı aktif bir şekilde kullanmıştır. İngiliz sömürgecilik faaliyetleri ile Osmanlı coğrafyasını kesişme noktasına getiren gelişme Hindistan'ın İngiliz idaresine girişi olmuştur. İngiltere, Hindistan'a en kısa ulaşım sağladığı Osmanlı coğrafyasına göz dikmiş, Malta, Kıbrıs, Mısır, Suriye, Filistin ve Irak gibi alanlara önce kültürel olarak nüfuz edebilmeyi, sonrasında da ekonomik ve siyasal olarak yerleşebilmeyi hedeflemiştir. Bu amaçla, başta gayrimüslimler ve azınlık tebaa İngilizlerin hedef kitlelerini teşkil etmiştir. Orta Doğu'da Yahudiler, Süryaniler, Nesturiler, Anadolu'da Ermeniler, Balkanlarda Rumlar, hatta yüzyılın sonlarına doğru, bazı Müslüman Araplar da bu ilgi alanına dâhil edilmiştir. Azınlık gruplarına bağımsızlık vaatlerinin yapıldığı, mevcut haritalar üzerinde yeni sınırların çizildiği ve enerji merkezli yapılan sömürgecilik faaliyetleri kimi zaman misyonerlik, kimi zamansa insani bir girişim olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Yapılan eğitim faaliyetlerinde hemen her sömürgeci devletin yaptığı gibi İngiltere'de kendi dilini yani İngilizceyi zorunlu tutmuş, yerli kültürün gelişmesinin önüne set çekmiş, sömürgelerdeki insanların kendilerini anadillerinde ifade etme özgürlüklerini ellerinden almıştır. Baskın bir kültür olarak dayatılan sömürgeci ülkenin kültürü ve kendi milli kültürü arasına sıkışan nesiller ne gıpta ettikleri efendilerinin statüsüne ulaşabilmiş, ne de kendileri olabilmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında tüm dünyada sömürge imparatorluklarının çökmeye başlamasıyla savaşta kaybettiği itibarı İngiliz Milletler Topluluğu adlı organizasyonla yakalamaya çalışan İngiltere, dünya nüfusunun yaklaşık üçte birine doğrudan/dolaylı olarak liderlik yapmakta, önemli bir ekonomik güce ve geniş bir coğrafyaya hükmetmektedir.

Yazar Katkı Oranı/Author Contribution Rate	Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır. / The authors contributed equally to this study.
Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The authors have no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Telif Eserler

Ahmet Hamdi Paşa. *Misyoner, İngiliz Misyoneri Nasıl Yetiştiriliyor?* Sadeleştiren M. Cemal Sofuoğlu. İzmir: Tibyan Yayınları, 2007.

Akdağ, Mustafa. *Yakın Çağ Dönemi Avrupa Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları, 2016.

Anay, Harun. "İslam Düşüncesi Alanında Yapılan İngilizce Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri", *Divan*. 1 (2000):197-307.

Armaoğlu, Fahir. *XIX. yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınları, 2010.

_____. *XX. yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınları, 2012.

Arnold, David. *Coğrafi Keşifler Tarihi*. Çev. Osman Bahadır. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995.

Ayaz, Ratip. *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)*. Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Bayur, Yusuf Hikmet. *XX. yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Blaut, J. M. *Sömürgeciliğin Dünya Modeli*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.

Bury, G. Wyman. *Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu*. İstanbul: Destek Yayınları, 2011.

Buzpınar, Ş. Tufan. "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (XIX. yüzyıl)", *İslam Araştırmaları Dergisi*. 10, (2003): 107-120.

Çaycı, Abdurrahman. *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Çetinkaya, Bayram Ali. "Misyonerlerin Epistemolojik Kaynağı Olarak Oryantalizm", *İslami Araştırmalar*. 20/4, (2007): 399-418.

Çoruk, Ali Şükrü. "Oryantalizm Üzerine Notlar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt 9, 2, (Aralık 2007): 193-202.

Deane, Phyllis. *İlk Sanayi İnkılabı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Earle, Edward Mead. *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı*. İstanbul: Örgün Yayınları, 2003.

Eberhard, Wolfram. *Uzak Doğu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Emecen, Feridun M. *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları II*. Ankara: İSAM Yayınları, 2018.

Engelhardt, Edouard Philippe. *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*. İstanbul: Örgün Yayınları, 2010.

Ferguson, Niall. *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Ferro, Marc. *Sömürgecilik Tarihi-Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13. Yüzyıl- 20. Yüzyıl*. Ankara: İmge Yayınları, 2002.

Göksal, Gökçen. *İngiliz Sanayi Devrimi*. İstanbul: Kora Yayın, 2003.

- Gündüz, Şinasi. "Misyonerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 30, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2005: 193-199.
- Güngör, Erol. *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012.
- Hajdari, S. A. "Tarihi Süreç İçerisinde Misyonerlik ve Misyonerlerin Yetim Faaliyetleri", *İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*. (2016): 3-60.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- "İngiliz Uluslar Topluluğu", *Temel Britannica*. Cilt 9, İstanbul: Ana Yayıncılık, 1992: 27-31.
- Jackh, Ernst, Bonyar Waylet. *İmparatorluk Stratejileri ve Orta Doğu*. İstanbul: Chiviyazıları Yayınları, 2004.
- Kahraman, Ahmet. *Dinler ve Misyonerler*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2009.
- Karaca, Taha Niyazi. *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*. İstanbul: 2. Basım, Timaş Yayınları, 2011.
- Kavas, Ahmet. "Sömürgecilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 37, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009: 394-397.
- Kennedy, Paul. *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Kili, Suna. *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009.
- Kocabaş, Süleyman. *Misyonerlik ve Misyonerler*. İstanbul: Vatan Yayınları, 2006.
- Kolomb, Kristof. *Seyir Defterleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.
- Kumrular, Özlem. *Türk Korkusu*. İstanbul: Doğan Kitap, 2016.
- Kurtuluş, Rıza. "İngiltere'de İslam Araştırmaları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 22, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000: 310-311.
- Küçükoğlu, Bayram. *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri*. İstanbul: IQ Yayıncılık, 2005.
- Kütükoğlu, Mübahat. *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: 6. Basım, Arkadaş Yayınları, 2013.
- Luc Racine, Jean. *Kalküta 1905-1971*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Luraghi, Raimondo. *Sömürgecilik Tarihi*. İstanbul: e Yayınları, 2000.
- McNeill, William H. *Dünya Tarihi*. Çev. Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi, 1989.
- Osmanlı Belgelerinde Mısır*. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Numarası: 120, 2012.
- Özcan, Azmi. "İngiltere", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 22, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000: 296-307.
- Özcan, Azmi. *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere*. Ankara: İSAM Yayınları, 1997.
- Özçelik, Nazmi. *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012.
- Özdemir, Bülent. *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Özün, Zahide Melis. *Devletlerarası ve Devlet Dışı Aktör Olarak İngiliz Milletler Topluluğu ve Türk Dış Politikası Üzerine Çıkarımlar*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Pamuk, Şevket. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- Robins, Nick. *Dünyayı Değiştiren Şirket*. İstanbul: h2o kitap, 2017.
- Remond, Rene. *ABD Tarihi*. Ankara: Dost Yayınevi, 2016.
- Renouvin, Pierre. *I. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*. İstanbul: e Yayınları, 2004.
- Roberts, J. M. *Avrupa Tarihi*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2010.
- Said, Edward. *Şarkiyatçılık*. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918'e)*. Ankara: İmge Yayınları, 2012.

- Sevinç, Necdet. *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2007.
- Shaw, J. Stanford. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Stone, Frank A. *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Stone, Norman. *Birinci Dünya Savaşı*. İstanbul: Doğan Kitap, 2010.
- Şahin, Gürsoy. *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2017.
- Tandoğan, Muhammed. *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Tilly, Charles. *Avrupa'da Devrimler*. Basım Yeri Yok: Yeni Binyıl Yayınları, Basım Yılı Yok.
- Tozlu, Necmettin. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", *Osmanlı*. Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999: 329-338.
- Turan, Ömer. *Avrasya'da Misyonerlik*. Ankara: Asam Yayınları, 2002.
- Uçan, Yunus Emre. *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih (1789-2014)*. İstanbul: Der Yayınları, 2015.
- Ülman, Haluk. *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*. Ankara: 3. Baskı, İmge Yayınları, 2002.
- Von Grunebaum, Gustave Edmond. *İslamiyet*. Ankara: Bilgi Yayınevi, Cilt 2-3, 1993.
- Whitman, Sidney. *Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*. Çeviren: Kadri Mustafa Orağlı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- Woodruff, William. *Modern Dünya Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2010.
- Yergin, Daniel. *Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Yurdakul, Nurcan Özkaplan. *İngiltere Orta Doğu'ya Nasıl Girdi?* İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Zahir, İhsan İlahi. *İslam Dünyasında İngiliz Emperyalizmi Kadıyanilik*. Çeviren: Arif AYTEKİN. İstanbul: Bereket Yayınları, 2011.
- Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: 30. Baskı, İletişim Yayınları, 2015.

İnternet Siteleri

https://en.wikipedia.org/wiki/Commonwealth_of_Nations, Erişim 06.04.2021.